В. ДОЛГОВ

ЧӐВАШ ХАЛӐХ ПОЭЧӖ

ЧӐВАШГОСИЗДАТ
ШУПАШКАР — 1952

В. ДОЛГОВ

ЧӐВАШ ХАЛӐХ ПОЭЧӖ

К. В. Иванов ҫинчен ҫырнӑ статьясем

ЧӐВАШ АССР ГОСУДАРСТВО ИЗДАТЕЛЬСТВИ
ШУПАШКАР — 1952

УМСĂМАХ ВЫРĂННЕ

Çак кĕнекене пухса кĕртнĕ статьясене автор тĕрлĕ вăхăтра çырнă. Хăшпĕр статьисене 1940 çулта, К. В. Иванов çуралнăранпа аллă çул тултарнине уявланă кунсенче çырса, чăваш хаçачĕсемпе журналĕсенче пичетлесе кăларнă. Теприсене 1948—1950 çулсенче çырнă.

„Чăваш халăх поэчĕ" кĕнекери статьясенче пĕр ыйтăва ответ пама тăрăшнă: мĕншĕн пирĕн халăх К. В. Иванова ырă кăмăлпа асăнать, чунтан юратать, унăн ятне хăйĕн чĕринче усрать?

Кĕнекери статьясенче кашнинче тенĕ пекех пĕр шухăша палăртса çырнă: çакă вăл—К. В. Иванов халăх поэчĕ пулни çинчен калакан ыйту. К. В. Иванов произведенийĕсем пурте тенĕ пекех халăх творчествипе тачă çыхăнса тăраççĕ. Анчах вĕсенче кашнинчех авторăн хăйĕн творчествăллă сăнĕ палăрать. Вĕсем пĕр вăхăтрах халăх произведенийĕсем те, поэт произведенийĕсем те пулса тăраççĕ. Мĕншĕн тесен Иванов вĕсене халăх шухăш-кăмăлне, интересĕсене витĕр курса, лайăх пĕлсе, хăйĕн творчествинче вĕсене яланах асра тытса, ним уйрăлми пĕтĕçтерсе çырнă.

Хăш чухне çапла каланине илтме пулать: „К. В. Ивановăн, халăх юррисен виçипе çырнăскерĕн, произведенийĕсем пирĕн кăмăла кайса çитмеççĕ. Вĕсен форми—примитивлă, ансат форма", теççĕ.

Ку шухăш пачах тĕрĕс мар.

„Нарспие" унăн форми классикăллă произведени пулма пĕрре те кансĕрлемест, тарăн шухăшсем калама автора чармасть,—К. В. Иванов, ун чухнехи прогрессивлă идейăсене тытса пырса, халăх пултарулăхĕн формипе усă курса, хăватлă произведенисем çырнă. Çапла ĕнтĕ, пысăк шухăшлă, тарăн содержанилĕ произведенисем, вĕсене „ансат" формăпа çырнă пулин те, халăх пурнăçне тĕрĕс кăтартнине пула, хăйсен вăйлă сăнлăхĕ-

сене пула, паян кун та лайӑх янӑраҫҫӗ, хӑйсен хакне ҫапла ҫухатмаҫҫӗ.

Вӗсем—вилӗмсӗр произведенисем. Вӗсене вуласа, эпир чӑваш халӑхӗн иртнӗ саманари пурнӑҫне, йӑлисене лайӑхрах пӗлетпӗр, вӗсем пире истори ыйтӑвӗсене тӗплӗрех ӑнланса илме пулӑшаҫҫӗ. К. В. Иванов произведенийӗсенче эпир чӑваш халӑхӗн революцичченхи шухӑш-кӑмӑлне, ӑс-тӑнне, ӗмӗчӗсене куратпӑр. Халӑх кӑмӑлӗ—ырӑ кӑмӑл, халӑх ӗмӗчӗ—ҫутӑ ӗмӗт. Ҫак кӑмӑлпа ӗмӗт пирӗн поэтӑн творчествине вӑй-хӑват панӑ, поэтӑн пархатарлӑ шухӑшӗсене хаяр саманара та сӳнме паман.

К. В. Иванов произведенийӗсене пирӗн вӑтам шкулсенче вӗренеҫҫӗ. Вӗсене вӗреннӗ чухне ҫак кӗнекери статьясем те учительсене, шкул ачисене хӑшпӗр таран пулӑшасса шанас килет.

1951.

К. В. ИВАНОВĂН ПУРНĂÇĔПЕ ТВОРЧЕСТВИ[1]

(Поэт çуралнăранпа 50 çул тултарнă тĕле)

Чăваш халăхĕ Константин Иванов ятне ăшă кăмăлпа асăнать. Хăйĕн кĕске ĕмĕрĕ тăршшинче Иванов паха произведенисем çырнă, пирĕн халăх валли пуян парне хăварнă. Унăн произведенийĕсем историшĕн те, культурăшăн та пысăк пуянлăх пулса тăраççĕ.

„Халăхсен тĕрми“ шутланнă патша Российинче поэтăн пурнăçĕ йывăр пулнă,—хăйĕн творчествин çўлĕ пусăмне çитмешкĕн ăна питех те тумхахлă çулпа утма тивнĕ. Çав саманара патша чиновникĕсем мĕнпур чĕрĕ вăйсене путарса, халăха хĕсĕрлесе пурăннă. „Патша Российинчи нумай йышлă вырăс мар халăхсем пачах правасăр пулнă, вĕсене тĕрлĕ майсемпе вĕçĕмсĕр мăшкăлланă, вĕсене кўрентернĕ“. Патша правительстви ,,национальноçсен чĕлхипе хаçатсемпе кĕнекесем кăларма чарнă, шкулсенче тăван чĕлхепе вĕренме чарнă. Патша правительстви наци культури кирек мĕнле паларнине те пăчăхтарса лартма тăрăшнă, вырăс мар халăхсене вăйпах „вырăслатас“ политикăна тытса пынă“ („ВКП(б) историйĕн кĕске курсĕ“, 6—7 стр.).

Иванова хăйĕн халăхĕ патне çул уçма питĕ хĕн пулнă. Унăн произведенийĕсене хăйĕн ятне кăтартмасăрах пичетлесе кăларнă, вĕсене малалла татах пичетлесе кăларасси çинчен шухăшлама та пулман. Çитменнине, çав вăхăтра халăхăн пысăк пайĕ тĕттĕмлĕхре пăчăхса пурăннă. Çак сăлтавсем мĕн Октябрьти революци пуличченех К. В. Иванов поэзине, халăх хушшине саралма памасăр, тыткăнра тытса усранă.

Константин Иванов — халăх поэчĕ. Демократиллĕ писатель пулса тăракан Ивановăн мировоззренийĕ 1905—1907 çулсенчи революциллĕ событисен вăхăтĕнче,

[1] Ку статьяна А. А. Эсхелпе пĕрле çырнă.—*В. Д.*

выраccен классикалла литературин прогрессивла идейисен витĕмĕпе чăмăртанса çирĕпленнĕ.

Иванов поэзийĕ çуралса тухни, чăваш литератури хăй çуралса тухни те, 1905—1907 çулсенчи революципе çыхăнса тăрать. Çав çулсенче чăваш чĕлхипе кĕнекесем пичетлесе кăларма ытларах майсем тупăнаççĕ. Выраccен малтанхи революцийĕ поэта пурнăçри социальнăй явленисем çине тĕрĕсрех пăхма вĕрентнĕ. К. Иванов чăваш ялĕ чухăнсемпе пуянсем çине пайланса тăнине тарăнрах ăнланма тытăнать. Унăн кăмăлĕ ялти чухăн халăх еннелле туртăнать, вăл пуянсене ытларах та ытларах курайми пулать. Чăн та, унăн пысăк произведенийĕсенче тӳрех революци тума чĕнни курăнмасть, анчах халăх майлă пулса, ăна ирĕке кăларас тенĕ шухăш пуриншĕн те паллă. Иванов поэзийĕнче эпир революциллĕ тапхăрăн сывлăшĕ варкăшса тăнине уççăнах куратпăр. Поэт, пĕтĕм чун-хавалĕпе хĕрӳленсе, киввине хирĕç пырать, этем тивĕçлĕхне пăсса тăракан „укçа тытăмне" хирĕç, халăха, нимĕнрен малтан хĕрарăмсене, чуралăхра тытса усракан йĕркесене хирĕç çĕкленет. Вăл пĕтĕм телее пуянлăхпа укçара çеç шыракан, çав укçашăн этемĕн тивĕçлĕхне сутса е таптаса тăкма хатĕр тăракан кулаксен—Михетерпе Тăхтаманăн—тискер сăн-сăпачĕсене уçса кăтартать.

Иванов поэзийĕ—вăл этем ирĕкне пусмăрланине хирĕç кĕрешме чĕнекен, çынсене ирĕке тухса хăйсен савăнăçне тупасси çинчен ĕмĕтлентерекен, этем çинчен хунă мухтав юррипе янăракан поэзи. Ку тĕлĕшпе Иванов поэзийĕ вырăс халăхĕн аслă поэчĕсен—Пушкин, Лермонтов, Некрасов тата ыттисен поэзийĕпе пĕр майлă янăрать. Константин Иванов поэт-гражданин, художник-реалист пулма çав поэтсенчен вĕренсе пынă.

Иванов поэзийĕ—хăйĕн ăшчикĕпе те, формипе те халăх поэзийĕ. Вăл поэзи ирĕклĕхшĕн çунакан халăхăн чи таса кăмăлне, хĕрарăма чуралăхран хăтарассишĕн çунакан ĕмĕтне, çынна çын пусмăрланине тĕп тăвассишĕн кĕрешекен халăхăн çутă шанчăкне палăртса тăрать.

Константин Иванов хăйĕн творчествине пуçласа янă вăхăтра чăвашсен писательсем питех те сахал пулнă. Вăл вăхăтра çырма тытăннисем пурте, К. Иванов пекех, малтанхи утăмсем кăна тума тытăннă пулнă. Иванов произведенийĕсем—пуринчен ытла „Нарспи" поэма—

пичетленсе тухиччен чӑваш литературинче пурнӑҫа ҫав тери анлӑн та тарӑнӑн, пурнӑҫри явленисене ҫав тери тӗрӗс те хӑюллӑн кӑтартса паракан произведенисем пулман; фольклор произведенийӗсене ҫыркаласа илнисем пулкаланӑ тата ытти пӑч-пач уйрӑм сӑвӑсем пичетленкеленӗ. Иванов ҫырнӑ „Нарспи“ поэма—художествӑллӑ пахалӑх енчен тата пурнӑҫри явленисене тӗплӗн ҫутатса парас енчен ҫӳлӗ вырӑнта тӑракан чи малтанхи произведени.

Иванов поэзийӗ тата унӑн чӗлхи чӑвашсен илемлӗ литературипе литературӑллӑ чӗлхине аталантарас ӗҫре тӗп никӗсе вырнаҫса юлнӑ. Ҫавӑнпа та К. В. Иванов чӑвашсен илемлӗ литературипе литература чӗлхин никӗсне хывакане пулса тӑрать.

* * *

Константин Васильевич Иванов 1890 ҫулти майӑн 27-мӗш кунӗнче Ӗпхӳ кӗпӗрнинче (халӗ Пушкӑрт АССР), Белебей уездӗнче, Слакпуҫ ялӗнче ҫуралнӑ.

Унӑн ашшӗ-амӑшӗ пуян пулнӑ, хӑйсен аллинче нумай ҫӗр тытса тӑнӑ.

Поэтӑн аслашшӗ те, ашшӗ те хут вӗреннӗ ҫынсем пулнӑ. Константина та ашшӗ-амӑшӗ, хуҫалӑхра лайӑххах ӗҫлеме пӗлекен ҫын пултӑр тесе, вӗрентме тӑрӑшнӑ. Вӗренессе, чӑн та, вӗреннӗ вӑл, анчах та ашшӗ-амӑшӗн йӗрӗпе кайман, пуянсене питлесе халӑха хӳтӗлекен ҫын пулса тӑнӑ.

1898 ҫултан пуҫласа 1901 ҫула ҫитиччен К. Иванов пуҫламӑш шкулта вӗренет. 1902 ҫулта вӑл Белебей хулинчи шкула вӗренме кайса кӗрет. Ку шкулта патша правительстви чӗртсе пыракан нацилле хирӗҫӳ питӗ вӑйлӑ пулнӑ. Вӗри чӗреллӗ ҫамрӑк Константин, ҫак тискер йӗркесене чӑтса тӑраймасӑр, шкултан тухса каять те яла, ашшӗ-амӑш килне таврӑнать, вара тепӗр кӗркуннеччченех ялта пурӑнать.

Чӑвашсен вӑл вӑхӑтра пӗртен-пӗр вӑтам шкулӗ—Чӗмпӗрте пулнӑ. К. В. Иванов та 1903 ҫулта, кӗркунне, ҫак шкула пырса кӗрет. Малашне вара унӑн пӗтӗм кун-ҫулӗ (кӗске вӑхӑтлӑха хӑй унта-кунта кайса ҫӳренине шута илмесен) Чӗмпӗртех иртет.

1903 ҫултан пуҫласа 1905 ҫула ҫитиччен, икӗ ҫул хушши, К. В. Иванов аслӑрах классене кӗме хатӗрле-

кен класра вĕренет, 1905 çулта, кĕркунне, учительсем хатĕрлекен шкулăн пĕрремĕш класне кĕрет.

Малтанхи кунсенчен тытăнсах К. В. Иванов питĕ тăрăшса вĕреннĕ. Пушăрах вăхăтсенче вăл илемлĕ литература вулама юратнă. Вырăс литературин классикĕсен творчествипе: Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Белинский, Толстой произведенийĕсемпе тĕплĕн паллашнă, Хĕвеланăç Европăри писательсем Шекспир, Гĕте, Гейне тата ыттисем çырнă кĕнекесене вуланă. Çав хушăрах ун аллине чăвашла чĕлхепе çырнă малтанхи произведенисем те лекнĕ: вĕсенчен пĕри – М. Ф. Федоров çырнă „Арçури", тепри – Г. Т. Тимофеевăн „Тăхăр ялĕ" пулнă. Ку произведенисене вуласа тухнă хыççăн, пулас поэтăн пĕтĕм чун-чĕри çĕкленсе каять, вăл чăваш чĕлхин пĕтĕм пуянлăхне, тăван чĕлхен кăмăла çĕклекен янравлăхне тата та ытларах туйса илет.

Константин Васильевич, мĕн пĕчĕкрен чăваш юррисăввисемпе юмахĕ-халапĕсене итлеме юратнăскер, Чĕмпĕр шкулĕнче чăваш чĕлхине пикенсе вĕренме тытăнать, чăваш сăмахĕнчи чи паха тĕслĕхсене хăйĕн пулас произведенийĕсем валли суйласа илет.

К. Иванов пурăннă саманара çĕршывра çĕр улпучĕсемпе капиталистсем пуçпулса тăнă. Российăри халăх ĕнси çинче туллиех полицейскисемпе жандармсем тăнă. Вĕсем эксплуататорсене хӳтĕлесе пурăннă.

Чăваш халăхĕ, Российăри ытти вак халăхсем пекех, пĕтсе ларас патне çитнĕ. Чăваш халăхне патша Российин чиновникĕсемпе улпучĕсем çеç мар, хăйĕн кулакĕсем, купцисем, пупĕсем тата ытти харампырсем те пусмăрланă.

1905—1907 çулсенче Российăра пĕрремĕш революци пулса иртет. Революци Российăри халăхсен пурнăçне пысăк улшăнусем кӳрет. „Революци обществăн пур класĕсене те хускатса янă. Вĕсене çĕршывăн политикăллă пурнăçĕнче революци тунă çаврăну нумай вăхăтчен ларнă кивĕ позицисенчен тапратса янă, вĕсене çĕнĕ обстановкăна май урăхла ушкăнланса тăма хушнă. Кашни класс, кашни парти хăйĕн тактикине тума тăрăшнă, хăйне хăй тыткаламалли çул-йĕре, хăй ытти класcем çине мĕнле пăхмаллине, правительство çине мĕнле пăхмаллине палăртса хума тăрăшнă" („ВКП(б) историйĕн кĕске курсĕ", 75 стр.).

Революциллĕ шухăшсем Чĕмпĕрти чăваш шкулĕнче

вĕренекен ачасем хушшинче те уççăнах палăра пуçлаççĕ. Çакна пула патша правительствин ирсĕр йыттисем 1906 çулхи кĕркуннех чăваш шкулĕнче вĕренекен вунпилĕк ачана „политика тĕлĕшĕнчен шанчăксăррисен“ шутне кĕртсе хураççĕ. Çак событисем вăхăтĕнче К. В. Иванов хăйсен шкулĕнчи пупсемпе чиновниксенчен тăрăхласа карикатурăсем тăвать, сăвăсем çырать. 1907 çулта, февраль уйăхĕнче, вĕренекенсем шкул садĕнче митинг туса ирттереççĕ. Митингра политикăллă сăмахсем тухса калаççĕ, революциллĕ юрăсем юрлаççĕ. Çак ĕçшĕн вара 1907 çулти мартăн 7-мĕш кунĕнче, пĕрремĕш класра вĕренекенсемпе пĕрле, Иванова та шкултан кăларса яраççĕ.

1905—1907 çулсенче пулса иртнĕ революциллĕ событисем поэтăн кăмăлне хавхалантараççĕ. Халĕ ĕнтĕ вăл хăйсен шкулĕн пурнăçĕпе çеç мар, халăх пурнăçĕпе те, çĕршывăн политикăллă пурнăçĕпе те ытларах интересленме тытăнать. Ку событисем тата вырăссен прогрессивлă литературинчен вуласа пĕлнĕ шухăшсем поэтăн куçне тата та ытларах уçаççĕ: вăл патша Российинчи обществăллă пурнăçра мĕнле улшăнусем пулса иртнине уççăнрах курма пуçлать.

1905—1907 çç. революци хыççăн хура реакци çулĕсем пуçланса каяççĕ. Çĕршывра ирсĕр террор ашкăнать, ĕçхалăх çине вăрă-хурахла тапăнаççĕ. К. В. Ивановăн пурнăçĕнче çĕнĕ тапхăр пуçланать.

Вунултă çулхи Константинăн малалла вĕренес килет. Вăл çак ĕмĕтпе Бирск, Благовещенск хулисенчи семинарисене çитсе пăхать, анчах „бунтовщике“ ниçта та вĕренме илмеççĕ.

1907 çулта, октябрь уйăхĕнче, Иванов каллех Чĕмпĕре таврăнать. Пурнăç условийĕсем йывăр пулнă пулин те, вăл революци çĕкленĕвĕ тапхăрĕнче хăй пуçĕнче ӳссе аталаннă творчествăллă плансене пурнăçа кĕртме тытăнать. Пуçламăш шкулсенче вĕренмелли чăвашла кĕнекесем кăларас тĕлĕшпе тăрăшса ĕçлет, вырăсларан чăвашла куçарать. Чĕмпĕрти шкулта вăл „Первая книга после букваря“ ятлă кĕнекене кăларас ĕçе хутшăнать, Л. Н. Толстойăн „Первая и вторая книга для чтения“, Аксаковăн „Аленький цветочек“, Андерсенăн „Дикие лебеди“ ятлă кĕнекисене тата „Образцы мотивов чувашских песен“ кĕнекесене чăваш чĕлхипе кăларнă çĕре хутшăнса ĕçлет.

Ку ĕç К. Иванова литературăра татах та пысăкрах, хăюллăрах утăмсем тума хăват парать. Хĕле кĕрсенех (1907—1908 çç.) вăл тахçантанпах ĕмĕтленсе тăнă ĕçе тытăнать—М. Ю. Лермонтовăн „Песня про купца Калашникова" ятлă поэмине пысăк ăсталăхпа чăвашла куçарать. Лермонтовăн çак произведенийĕ, вырăс халăхĕн тивĕçлĕхне мухтаса юрлаканскер, Иванов чунне питех те çывăх тăнă, унăн творчествăллă шухăшĕсене хавхалантарнă, çавăнпа вăл ăна пĕтĕм чĕререн тăрăшса куçарнă. Куçару ĕçĕнче хăйĕн вăйĕпе пултарулăхне тĕрĕслесе пăхнă хыççăн Иванов чăвашла произведенисем çырма пуçлать. Çак çулсенчех вăл виçĕ юмах („Тимĕр тылă", „Икĕ хĕр", „Тăлăх арăм") тата классикла поэма „Нарспи" çырса пĕтерет.

Унăн произведенийĕсем, пуринчен ытларах „Нарспи" поэми, пĕтĕм чăваш поэзийĕн тĕп никĕсне кĕрсе, илемлĕ литературăн малашнехи ӳсĕмĕшĕн паллă тапхăр пулса юлнă.

К. Иванов произведенийĕсем чи малтанхи хут 1908 çулта „Сказки и предания чуваш" („Чăваш халлапĕсем") ятлă кĕнекере пичетленсе тухнă. Вăл кĕнекене Чĕмпĕрти чăваш шкулĕ, унăн инспекторĕ И. Я. Яковлев тăрăшнипе, пичетлесе кăларнă. Унта Ивановăн ятне автор тесе мар, халăх творчествине пуçтаракан тесе çеç кăтартнă пулнă.

Çакна та палăртмалла: Иванов Чĕмпĕр шкулĕнче пурăннă чух ăна литература ĕçĕнче И. Я. Яковлев сахал мар пулăшнă.

Творчество енĕпе ĕçленĕ вăхăтрах Иванов хăй тĕллĕн живопись ĕçне тата йывăçран тĕрлĕ чĕнтĕрсем касса кăларма вĕренсе пырать.

1909 çулăн пуçламăшĕнче Иванов Чĕмпĕрти классически гимназире учитель ятне илме питех те ăнăçлăн экзамен парать. Вăл хăйĕн халăхне çутта кăларас тĕлĕшпе ĕçлесшĕн, учителе кĕме прошени хыççăн прошени çырса ярать, анчах пур çĕртен те ăна пĕртен-пĕр сăмахпа—„*отказать*" тесе ответлеççĕ.

1909—1910 çулхи хĕле поэт тăван ялĕнче—Слакпуçĕнче иртгерет. Çуркунне вăл каллех Чĕмпĕре таврăнать те Чăваш шкулĕ çумĕнчи двухклассăй училищĕре чистописанипе рисовани учителĕнче ĕçлеме тытăнать.

Поэтăн пуçĕнче çĕнĕрен çĕнĕ творчествăллă шухăш-

сем çуралса пыраççĕ. Вăл хăй юратнă поэтсен: Лермонтовăн, Некрасовăн, Кольцовăн тата ыттисен произведенийĕсене чăвашла куçарма ĕмĕтленет. Анчах литература ĕçĕпе çеç пурăнма май çуккине лайăх курса тăрать вăл: патша правительстви чăваш поэтне те, ытти вырăс мар халăхсен поэчĕсем пекех, турăпа шуйттансăр пуçне, урăх нимĕн çинчен те çырма ирĕк парас çукки уншăн паллах. Ку вăл хура реакци тапхăрĕ пулнă. Чăнах та, Иванова библи куçарма лартаççĕ.[1] Вăл пĕр ырми-канми ĕçлет. Унăн ачаранах начар сывлăхĕ тата та ытларах япăхать.

1914 çулта, кĕркунне, поэт Слакпуçне таврăнать. Упке чирĕпе вар чирĕ ăна парăнтарсах çитереççĕ.

1915 çулти мартăн 26-мĕш кунĕнче (çĕнĕ стильпе) поэтăн чĕри тапма чарăнать. Унăн тупăкне масар çине пĕтĕм ял ăсатма пырать. Поэтăн ӳтне нӳрĕ тăпрапа витсе хунă хыççăн, халăха „Нарспи" поэма пичетленнĕ кĕнекене валеçсе параççĕ.

* * *

К. В. Ивановăн оригиналлă творчестви чăваш юмахĕсене сăвăласа çырнинчен пуçланса кайнă. Вăл 1907—1908 çулсенче виçĕ юмах çырнă: „Икĕ хĕр", „Тимĕр тылă" тата „Тăлăх арăм".

Çамрăк поэт, 1905—1907 çç. революци тăвăлĕпе çирĕпленнĕскер, халăх юмахĕсен содержанине хăйне кирлĕ пек туса улăштарнă. Иванов çак юмахсенче ун чухнехи обществăри тискерлĕхе питлет, вулакансене ырăпа усала уйăрса илме вĕрентет, этеме юратма чĕнет.

Сăмахран, Иванов „Икĕ хĕр" ятлă халăх юмахĕн содержанине хăйне майлă улăштарнипе унăн тĕп шухăшне тата та ытларах тарăнлатса çивĕчлетнĕ. Вăл юмахăн кĕске содержанийĕ çакăн пек. Ашшĕ хăйĕн икĕ хĕрĕнчен ыйтать: çак çĕр çинче мĕн мăнтăр, мĕн тутлă, мĕн çемçе?—тет. Аслă хĕрĕ, мул тĕнчи моралĕн тыткăнĕнчен тухманскер, хăйне халлĕн ухмахланакан тăмсай ашшĕне юрас тесе, унăн пуянлăхне мухтать. Ашшĕне хирĕç вăл çапла тавăрса калать:

---

[1] К. В. Иванов библин пĕр пĕчĕк пайне, „Юрăсен юррисем" ятлă сыпăкне куçарнă.—*В. Д.*

— Пирĕн атте килĕнчи
Кăвак лаша пит мăнтăр.
— Пирĕн атте килĕнчи
Вĕллери пыл пит тутлă.
— Пирĕн атте килĕнчи
Тӳшек-минтер пит çемçе,—

тет. Ашшĕ ăна çак сăмахсемшĕн ырласа тем те пĕр парса парнелет. Тăмсай старик шухăшĕпе тĕрĕслĕх—унăн мулне ырланинче иккен.

Пачах урăхла ответсем парать старикĕн кĕçĕн хĕрĕ. Вăл пурнăç чăнлăхĕ çине тĕрĕс куçпа пăхать. Акă унăн отвечĕсем:

— Çут тĕнчере çĕр мăнтăр,
Унтан мăнтăр ним те çук.
— Ыйхă тутлă, тĕнчере
Унтан тутли ним те çук.
— Алă çемçе, тĕнчере
Унтан çемçи ним те çук.

Хыткукар старик кĕçĕн хĕрне çак тĕрĕс ответсемшĕн килĕнчен хăваласа кăларса ярать.

Халăх юмахĕсем хушшинче кун пек сюжетсем пайтах тĕл пулаççĕ. Анчах Иванов юмахĕнче, халăх юмахĕнчи пек мар, ашшĕ хăйĕн кĕçĕн хĕрне тĕрĕс каланăшăн килтен хăваласа ярать. Поэт ăна капитализмлă обществăн тискер сăн-сăпатне ĕнентерӳллĕрех кăтартса парас тесе çапла тунă. Капитализм самани тĕрĕслĕхе яланах путарса пурăннă.

„Тимĕр тылă“ ятлă юмахра К. Иванов çемьери хĕрарăм аслисене чуралла пăхăнса тăнине, ăна ĕмĕртенхи тĕшмĕшлĕхсем тыткăнра хĕстерсе усранине кăтартса панă. Ĕмĕртен тытăнса тăракан чуралăх йĕркисене пăсас текен çынна вилĕм кĕтнĕ. Иванов ку юмахăн содержанине те хăйне кирлĕ пек улăштарнă. Халăх юмахĕнче тимĕр тылă кинĕн пуçне анчах çиет. Иванов юмахĕнче çав тимĕр тылă кинне çеç мар, тухатмăш карчăка та тĕп тăвать. Иванов кунта вулакана çак шухăш патне илсе пырать: тĕнчере тĕшмĕшлĕхпе суя ĕненӳрен те ытларах усал вăй пур, мĕнпур тĕшмĕшлĕхсем çав вăйран тухса тăраççĕ, юмахри кин хăй те, унăн амăшĕ (пăянамăшĕ) те çав усал вăй чурисем кăна.

„Талăх арăм“ ятлă юмахра К. В. Иванов салтак арăмĕ çинчен, вăрçăра вилнĕ упăшкинчен тăлăха тăрса

юлнăскер çинчен, ăна пĕтĕм чĕререн хĕрхенсе çырать. Поэт сăвăлана юмахра кăтартнă çĕр çинче нимĕне хĕрхенмесĕр çĕмĕрсе-ватса пыракан вăрçăн хăрушă мĕлки выртать. Ку юмах, ыттисемпе танлаштарсан, реальнăйрах произведени. Кунта çакна каласа хăвармалла: патша правительствишĕн ăнăçсăр вĕçленнĕ яппун вăрçи пысăк сисĕмлĕ çамрăк поэтăн чĕрине хускатмасăр иртме пултарайман. Вăрçăра вилсе пĕтнĕ çынсен тăлăха тăрса юлнă тăванĕсем асапра нушаланса пурăнни, вăрçă хыççăнхи тертлĕ те юхăнчăклă пурнăç—çаксем пурте Иванов юмахĕнче тĕкĕр çинчи пек курăнса тăраççĕ.

Чăваш юмахĕсене сăвăласа çырнипе пĕр вăхăтрах, Иванов пуçĕнче классикăллă поэмăн, чăваш литературине ĕмĕрлĕхе кĕрсе юлнă „Нарспин" тĕп шухăшĕсемпе сăнлăхĕсем чăмăртанса пынă. Поэт ку поэмăра этем прависене пуянсем тивĕçсĕрлетнине, этемĕн хисепне таптаса тăкнине хирĕç, тискер традицисемпе чуралла морале хирĕç вирлĕн тухать.

Иванов „Нарспи" поэмăра авалхи чăваш ялĕн пурнăçĕпе йăлисене сăнласа кăтартнă. Поэмăра ял уççăнах икĕ пая уйрăлса тăрать: пĕр енче кулаксем, тепĕр енче чухăнсем. Силпи ялĕ тулашĕнчен пăхма кăна патриархальнăй ял пек курăнать, унăн шалти пурнăçĕнче çав тери çивчĕ социальнăй хирĕçӳсем пулса иртеççĕ. Революци поэта çав хирĕçӳсене курса тĕрĕс ăнланма пулăшнă. Вăл хирĕçӳсене художество меслечĕпе уçса пани çинче никĕсленсе тăрать те ĕнтĕ Иванов поэми.

„Нарспи" поэмăра мĕнпурĕ 14 сыпăк. Поэма яла ырă çуркунне çитнине кăтартса панинчен пуçланать. Çуркунне. Йĕри-тавра илем, пур çĕрте те савăнăç, пурнăç чĕрĕлет. Пуринчен ытларах этем илемлĕ: вăл вăйлă та, хăватлă та.

Çакă çутă тĕнчере
Вăйли çук та этемрен:
Шывсем çинче, çĕр çинче
Хуçа пулса вăл тăрать,—

тесе савăнăçлăн пĕлтерет поэт. Анчах та çав вăйлă этеме эксплуатаци никĕсĕ çинче тытăнса тăракан тискер пурнăçăн законĕсем тыткăнра тытса усраççĕ.

Аякран пăхсан, Силпи ялĕнче пурнăç лайăххăн та канăçлăн иртнĕ пек туйăнать. Пурăна-киле çав „лăпкă" ялта калама çук пысăк трагеди пуçланса каять.

Ăста художник Иванов вулакана малалла пулас событисем çинчен пĕлме питĕ астуса, майĕпен хатĕрлесе пырать: „Силпи ялĕ—пуян ял". Поэма пуçламăшĕнчех çав пуян ял çине выçă кĕтӳçĕ тĕмсĕлсе пăхать. „Этем вăйлă". Анчах поэт çийĕнчех астутарса хăварать:

Анчах вăйлă этем те
Хăй тĕнчине пăхăнать.
Укçапала эрехех
Çынна ăсран кăларать,—

тет вăл. Çакăн хыççăн вара поэт таса чĕреллĕ этем укçа тытăмне хирĕç, пурнăçăн тĕрĕсмарлăхĕсене хирĕç кĕрешнине сăнласа кăтартать.

Поэмăн иккĕмĕш сыпăкĕнче вулакансем умне виçĕ образ тухса тăрать: Нарспи, Сетнер, Михетер. Нарспипе Сетнер пĕр-пĕрне пĕтĕм чунтан савса юратаççĕ, анчах Нарспи ашшĕ Михетер хăйĕн хĕрне чухăн Сетнере качча памасть. Хăйĕн хĕрĕ валли вăл кĕрӳ тупса та хунă,—ватă Тăхтамана качча парать вăл Нарспие. Акă Çимĕк праçникĕ çитрĕ. Çимĕк умĕн Нарспи туйĕ пуçланать. Тепĕр кунтан Тăхтаман та килсе çитмелле. Чун юратман çынран хăтăлас тесе, Нарспи Сетнерпе вăрмана тарать. Анчах вĕсене çийĕнчех тытса килеççĕ. Ватă Тăхтаман çитет, Нарспие, ашшĕ-амăшĕ пиллеңипе, ирĕксĕрех хăй патне илсе каять. Нарспин хурлăхлă кунĕсем пуçланаççĕ. Вăл çак мăшкăлпа ниепле те килĕшме пултараймасть. Хăйне хăтарма Сетнер килессе кĕтет вăл. Чăнах та, Сетнер хăй те Нарспие усал упăшка тыткăнĕнчен хăтарма шут тытать. Анчах Нарспи хăйĕн ĕçне Сетнер килсе ĕлкĕричченех туса хурать: вăл Тăхтамана наркăмăш парса вĕлерет те Сетнер патне пырать.

Çак ĕç çинчен пĕлсен, Нарспи ашшĕпе амăшĕ Сетнер килне пырса кĕреççĕ. Вĕсем Нарспие хăйсем патне таврăнма ӳкĕтлеççĕ. Малалла Михетерпе Нарспи хушшинче диалог пуçланса каять. Ку вырăнта поэт вулакана Михетерĕн чăн-чăн кулакла сăн-питне, унăн çăткăнлăхне уçса парать. Михетер, Нарспие Сетнер аллинчен вăйпах туртса илсе, вăл хăйĕн „хакне" пуçĕпех çухатма ĕлкĕреймен чух, ăна укçашăн тепĕр хут сутса яма та хатĕр.

Атя, хӗрӗм, таврӑнар
Шӑтӑк-шатӑк ку пӳртрен.
Тепрер каччӑ тупӑпӑр
Яту ҫӗрсех кайиччен...—

тет вӑл Нарспие.

Ӳт-пӳ тӗлӗшпе те, ӑс-тӑнӗпе те вӑйлӑ ҫын—Сетнер—Михетершӗн нимӗн те мар, мӗншӗн тесен Сетнерӗн мулӗ ҫук. Михетер мула кӑна ӗненет. Уншӑн пулсан хӑйӗн тӑван хӗрӗ те сутса укҫа тумалли япала кӑна: вӑл ӑна ҫуратнӑ, ӳстернӗ, мӗн ӳссе хӗр ҫулне ҫитиччененех епле те пулин хаклӑраха сутма ӗмӗтленсе пурӑннӑ. Михетершӗн пӗтӗм телей—укҫара, пуянлӑхра. Нарспи, укҫан тискер вӑйне хӑй ӗнси ҫинче чӑтса курнӑскер, мулшӑн хыпӑнса ҫӳрекен ашшӗн пӗр сӑмахне те йышӑнмасть. Уншӑн пурнӑҫ пуянлӑхра мар.

Пуянлӑхра анчах мар.
Ыр курасси—ҫыннинче...—

тет вӑл ашшӗне хирӗҫ татӑклӑн.

Нарспи пуян ашшӗне хирӗҫ ытларах та ытларах тӑма тытӑнать. Вӑл ашшӗне пӗр шеллемесӗр питлет, ашшӗн тискерлӗхне уҫса кӑтартать. Вӑл ашшӗне хаяр та тӗрӗс сӑмахсем калать:

Анчах эсир хӗрӗре
Ӳстерессе ӳстертӗр,
Ӳстертӗр те укҫашӑн
Сутса ярса пӗтертӗр...
. . . .

Мӗншӗн ҫапла ху хӗрне
Парса ятӑн кашкӑра?
Саншӑн ҫав пур ырӑлӑх
Мӗн пурӗ те укҫара...

Нарспин ашшӗпе амӑшӗ, хӑйсен тӑван хӗрне ылханса, Сетнер килӗнчен тухса каяҫҫӗ. Ҫав ирсӗр, вараланчӑк ылханран

Намӑсланса, хӗрелсе
Хӗвел анчӗ, пытанчӗ,—

тесе ҫырать поэт. Сетнерпе Нарспи иккӗшӗ пӗрле юлаҫҫӗ. Анчах та хуйхӑ пӗтменнине, малашне тата та ытларах инкек-синкек кӗтсе тӑнине туйса, Сетнер амӑшӗ йывӑррӑн хашлатса хуйхӑрать.

Юратнă чěресем пěрлешрěç, анчах телей çук. Укçа тытăмě çинче никěсленсе тăракан пурнăç йěрки тěп пулмасăр ěçхалăхěн телей пулма пултарайманнине Иванов лайăх чухланă. Этем телейěн тискер тăшманě—Тăхтаман пěтет, кайран Михетере те вěлереççě, анчах тăхтамансемпе михетерсен ирсěр тěнчи çаплипех тăрса юлать. Сетнер амăшě ассăн сывланипе вěçленекен 13-мěш сыпăка вуласа тухнă хыççăн вулакан çакна туйса илет: Нарспипе Сетнерěн çěнтерěвěпе телейě кěске вăхăтлăха кăна, вěсем пурпěрех капитализм пусмăрěнче пěтмелле. Чуралăхăн тискер тěнчине хирěç Нарспипе Сетнер хăйсем халлěн кăна кěрешеççě. Силпи ялěн çыннисем, вěсене« хěрхенеççě пулин те, тăшмансене хирěç кěрешме пулăшаймаççě. Сетнерпе Нарспи пěтеççě. Çаксенче пуринче те эпир каллех Иванов пурăннă вăхăтри саманан сăн-сăпачě тěрленсе юлнине куратпăр.

1907—1908 çулсенче революцие путарса лартаççě. Хура реакци тапхăрě пуçланса каять. Ирěклěхшěн кěрешекен халăхăн чи лайăх ывăлě-хěрěсене тěрмесене хупса хураççě. Ирěклěхе таптаса тăкаççě, ирěклěхěн сассине хупласа хураççě. Çакă вăл поэт творчествинче хăйěн йěрне хăвармасăр иртме пултарайман. Юлашки çичě çул хушшинче поэт хăйěн юратнă ěçěпе—творчество ěçěпе ěçлеме пачах та май тупаймасть.

Анчах та К. В. Иванов хăйěн поэминче татса парайманнине историйěн малашнехи аталанăвě татса пачě.

Чăваш халăхě „Нарспи" поэмăна юратнă, юратать те. Вăл ăна—хăйěн чěлхин мěнпур пуянлăхěсемпе, художествăллă вăйěпе малтанхи хут ун тăрăх паллашнăшăн çеç мар юратать. Халăх „Нарспи" поэмăра пысăк художествăллă ăсталăхпа сăнласа панă хăйěн октябрьчченхи йывăр пурнăçěн нумай енěсене те курса тăнă.

Михетерпе Тăхтаман сăнарěсем çине пăхса халăх хăйěн ěмěртенхи тăшманěсене палласа илнě; Сетнерпе Нарспи сăнарěсене курсан, хăйěн тўрě кăмăллă ывăлěхěрěсене палланă.

Ěççынни, „Нарспи" поэмăна вуласан, Михетерпе Тăхтамана чěререн курайми пулать, Нарспипе Сетнере тата Сетнерěн амăшне пěтěм кăмăлтан юратать. Нарспипе Сетнерěн тата унăн вată амăшěн образěсене поэт калама çук ăшшăн сăнласа панă. Вулакан Нарспипе Сетнер трагедине поэтпа пěрлех чăтса ирттерет.

„Нарспи" поэмăн вăйě, чи малтан,—вăл чăваш ха-

лăхĕн революцичченхи пурнăçĕн пысăк та кăткăс явленийĕсене ĕнентерӳллĕн те витĕмлĕн кăтартса панинче. Пуянсем чухăнсене пусмăрласа пурăнни, ăраскалсăрлăха хăварнă халăх асапланни, вĕсем çутă та телейлĕ пурнăç тума ĕмĕтленсе тата пурнăç ӳлĕмрен чăнах та улшăнасса шанса, хăйсен пусмăрçисене хирĕç хăюллăн та паттăррăн кĕрешни — çаксем пурте чăн-чăн халăх пурнăçĕнчен илсе, художествăллă пысăк талантпа сăнласа хăварнă картинăсем. Çаксемшĕн юратать те халăх „Нарспи“ поэмăна.

К. В. Иванов çырнă произведенисен тĕп образĕ — хĕрарăм („Тимĕр тылă“, „Икĕ хĕр“, „Тăлăх арăм“, „Нарспи“).

Кун-çулăн пулнă виçĕ йывăр шăпа:
Пĕрремĕш — чурана качча тухасси;
Иккĕмĕш — чура ывăлĕн амăшĕ пуласси;
Виççĕмĕш — чурана тупăкчен пăхăнасси.
Вырăс çĕрĕн хĕрарăмĕ çине
Йывăррăн ӳкнĕ çак виçĕ шăпа, —

тесе çырнă вырăс поэчĕ Н. А. Некрасов.

Çак йывăр та хаяр шăпа чăваш хĕрарăмĕ çине, вырăс мар ытти национальноçсен хĕрарăмĕсем çине, икĕ хут та ытларах тиеннĕ. Чăваш хĕрарăмĕ, социалла-экономикăлла тата çемьери пусмăра тӳснисĕр пуçне, тата нацилле пусмăра та тӳссе пурăннă.

К. Иванов, хăйĕн произведенийĕсенче чăваш хĕрарăмĕн асаплă пурнăçне кăтартса парса, чăваш халăхĕн пурнăçĕнчи социалла-политикăллă явленисене уçса пама, общество пурнăçĕнчи тискерлĕхсемпе йĕркесĕрлĕхсем мĕнле сăлтавсенчен тухса тăнине тĕпчесе пĕлме тăрăшнă.

К. Ивановăн художествăллă пысăк ăсталăхĕ икĕ никĕс çинче: чăваш фольклорĕпе вырăссен классикăллă литератури вăйĕн витĕмĕпе ӳссе аталаннă. Унăн произведенийĕсенче вырăс классикĕсен произведенийĕсен шухăшĕсем палăраççĕ. Анчах та Иванов произведенийĕсен тĕп никĕсĕ — вăл чăваш халăхĕн творчестви. Иванов поэзийĕн чĕлхи — халăхăн чĕрĕ чĕлхи. Поэт, халăх чĕлхи пуянлăхĕнчен мĕнпур илемлĕ, паха, чĕрĕ сăмахсене суйласа илсе, литература чĕлхине нумай çĕрти чăваш сăмахĕсемпе пуянлатнă. Хальхи чăваш литератури чĕлхин никĕсĕнче Иванов поэзийĕн чĕлхи тăрать.

Чăваш литературин аталанăвĕнче К. В. Иванов влиянийĕ çав тери пысăк. Чăваш писателĕсемпе поэчĕсем Ивановран поэзин пысăк ăсталăхне, литература чĕлхин маçтăрлăхне вĕренсе пынă, халĕ те вĕренсе пыраççĕ. Хальхи чăваш писателĕсен произведенийĕсенче—поэзире çеç мар, прозăпа драматургире те нумайăшĕсенче Иванов поэзийĕн вăйĕ палăрать.

Хальхи чăваш илемлĕ литератури, К. В. Иванов поэзийĕнчен пуçланса кайнăскер, хăйĕн аталанăвĕнче пысăк ӳсĕм турĕ, малалла кайрĕ. Иванов поэзийĕ вырăссен прогрессивлă литературин витĕмĕпе ăнăçлăн ӳссе аталаннă пекех, пирĕн чăваш совет литератури аслă вырăс халăхĕн революцилле литератури витĕмĕпе ӳссе аталанать. Чăваш совет литератури çĕнĕ идейăллă содержанипе, çĕнĕ формăсемпе пуянланчĕ. Пирĕн хальхи литература—социализм тапхăрĕнчи литература.

Питех те пуянланчĕ чăваш халăхĕн чĕлхи. Революциччен вăл кулленхи пурнăçра калаçмалли ансăр чĕлхе çеç пулнă пулсан, халĕ обществăлла-политикăллă чĕлхе, государство чĕлхи пулса тăчĕ. Халĕ çак чĕлхепе Чăваш АССР Конституцине çырнă; чăваш чĕлхине марксизм-ленинизм классикĕсен аслă произведенийĕсене, вырăс тата пĕтĕм тĕнче литератури классикĕсен произведенийĕсене куçарнă. Вĕсене чăваш халăхĕ чунчĕререн юратса вулать.

Чăвашсен художествăллă литературипе чĕлхи çĕнĕрен çĕнĕ ӳсĕмсем тăвать. Вăл ӳсĕмсем мĕн чухлĕ нумайрах, çавăн чухлĕ халăх та хăйĕн поэтне хака хурать, пирĕн художествăллă литературăна пуçласа яракан, литература чĕлхин никĕсне хуракан чаплă поэта кирек хăçан та чĕререн сума-суса асăнать.

* * *

Октябрьти революципе Совет влаçĕ пирĕн халăха, хамăр çĕршыври ытти мĕнпур халăхсемпе пĕр танах, экономикăпа культура тĕлĕшĕнчен ӳсмешкĕн калама çук анлă çулсем уçса пачĕ. Коммунистсен партин ленинла-сталинла наци политики тăван çĕршыври нумай нацилле халăхсен хăватлă пултарулăхне пурнăç вăйĕ парса çунатлантарчĕ. Коммунистсен партийĕ ертсе пынипе тата аслă вырăс халăхĕ тăванла пулăшса тăнипе

пирĕн чăваш халăхĕ формипе нациллĕ, содержанийĕпе социализмлă культурине аталантарса пырать, ăна çĕнĕрен çĕнĕ пусăма хăпартать.

Чăваш халăхĕн хăйĕн шкулсем пур, вăл хуçалăхпа культура стройтельствин пур отраслисенче те ĕçлеме кадрсем хатĕрлерĕ, унăн хăйĕн литературри, искусстви пур. Тăван чĕлхепе темиçе пиншер экземпляр тиражлă кĕнеке, хаçат, журнал тухса халăх хушшине сарăлать.

Чăваш халăхĕ К. В. Ивановăн литературăри пуянлăхне пархатарлăн йышăнчĕ, ăна пĕтĕм халăх тивĕçлĕхĕ туса хучĕ.

Патша саманинче поэтăн çулĕ хĕсĕк пулнă, вăл хăйĕн чаплă произведенийĕсемпе ĕçхалăхĕн сарлака массисем патне çитме май тупайман. Октябрьти революципе Совет влаçĕ кăна Иванов поэзине халăх патне çитме анлă çул уçса пачĕ. Иванов произведенийĕсем халăх хушшинче йышлăн сарăлаççĕ.

К. Иванов поэзийĕпе чăваш вулаканĕсем çеç мар, ытти тăванла халăхсем те интересленеççĕ. „Нарспи" поэмăна вырăсла тăватă хутчен куçарнă, темиçе изданипе пичетлесе кăларнă; поэмăна удмурт, тутар, мари, мордва, пушкăрт чĕлхисем çине куçарнă. Ку ĕнтĕ К. Иванов поэзийĕ чăн-чăнах та халăхăн ĕмĕртенхи ĕмĕчĕсемпе шухăшĕсене палăртнине, вăл ытти халăхсен поэзийĕпе те пĕр тăванлине çирĕплетсе парать.

Константин Иванов халăха чуралăх пусмăрĕнчен хăтарасси çинчен тата унăн творчествăллă вăйĕсене çĕклентересси çинчен ĕмĕтленнĕ. Ивановăн çак çутă ĕмĕчĕсем пирĕн ĕмĕрте пурнăçа кĕчĕç. Ирĕклĕ совет çынни хăйĕн ирĕклĕ çĕрĕ çинче коммунизмлă обществăн çутă çуртне тăвать.

Чăваш халăхĕ хăйĕн чи малтанхи поэчĕн Константин Васильевич Ивановăн ятне ĕмĕр асра тытать. Сталинла Конституцин ăшă хĕвелĕ айĕнче вăл литературăпа искусство тата культура фрончĕ валли çĕнĕрен çĕнĕ талантсем пăхса çитĕнтерет.

1940.

КОНСТАНТИН ИВАНОВ ЮМАХĔСЕМ

1907 çулта пирĕн паллă поэт, чăваш поэзин классикĕ К. В. Иванов юмах кĕнеки çырма тытăннă. Малтан палăртса хунă план тăрăх унăн çак кĕнекере пилĕк юмах пулмалла пулнă: „Тимĕр тылă", „Тăлăх арăм", „Икĕ хĕр", „Хуркайăксем" тата „Ватă вăрман шухăшĕ". Асăннă юмахсен кĕнеки çакăн пек сăвăласа çырнă пĕчĕк умсăмахĕпе уçăлмалла пулнă:

Кукашшĕне итлесе,
Ларать ача сак çинче.
Хăйă çунать ташласа,
Хура пўрте çутатса.
Ватти тăвать çăпата,
Хăй юмахне çаптарса.
Юмах юпа тăрринче,
Халап хапха тăрринче.

К. В. Иванов виçĕ юмах çеç („Тимĕр тылă", „Тăлăх арăм", „Икĕ хĕр") çырса пĕтернĕ. Çак виçĕ юмах тата „Нарспи" поэма „Чăваш юмахĕсемпе халлапĕсем" ятлă кĕнекере 1908 çулти октябрĕн 28-мĕшĕ тĕлне, Чĕмпĕрти чăваш шкулĕ 40 çул тултарнă юбилей вăхăтне, пичетленсе тухнă.

Константин Иванов юмахĕсем—ахаль юмахсем мар. Вĕсем поэт шухăшĕсене пăхăнтарса çырнă произведенисем. Халăх творчествинчен илнĕ юмахсен содержанине К. Иванов хăй майлă улăштарать, социальнăй шухăшсем кĕртсе çивĕчлетет.

Пăхса тухар-ха вĕсене кĕскен.

„Тимĕр тылă" юмахра автор класлă обществăри тĕшмĕшлĕх (тĕрлĕ тухатмăшсемпе юмăçсем) халăха мĕнле улталаса, хăратса, тĕттĕмлĕхре тытса тăнине каласа парать. Вăл унта, тĕрлĕ тухатмăшсем темĕнле хăтлансан та, çутă çĕнтересси çинчен, вăл çĕнтермех кирли çинчен калать. Çакăнта ĕнтĕ вăл юмахăн оптимизмĕ, реализмла характерĕ.

Юмах юптарнă тăрăх, тимĕр тылă ăшĕнче шурă шуйттан ларать, имĕш, тимĕр тылла тытсанах вăл шăлĕсемпе шаккать, тет. Кантăр тылланă чухне, кантăр сўппи куҫа кĕрсен, ҫын тухатмăш пулать, тет.

Ҫав тухатмăш хушнипе
Тимĕр тылă ҫĕрĕпе
Урам тăрăх, хир тăрăх
Шăлтăртатса ҫўрет, тет.
Тылă сиксе пынă чух,
Ҫулĕ ҫинче ҫын пулсан,
Ăна хĕссе вĕлерсе,
Юнне ĕҫсе каять, тет.

Тухатмăш, асар-писер суккăр карчăк, хăйĕн ăнана кайнă кинĕн пуҫне тылăпа касса татасшăн. „Ҫав кин пуҫне ҫи, тыллăм“, тесе ĕскĕртет вăл тыллине. Ҫул ҫинчи кинне, Чĕкеҫ ятлăскерне, унăн йăмăкĕсем те, пиччĕшĕ те хăйсем патне кĕртмеҫҫĕ: „Ҫĕрле ҫўрес хăнам ҫук, каях хăвăн ҫулупа“, теҫҫĕ. Вăл вара аслăк ҫине хăпарать те улăм ăшне кĕрсе пытанать. Анчах тимĕр тылă ăна тупать, ҫакăн хыҫҫăн вара карчăк кинĕ хăраса вилсе каять... Юлашкинчен тимĕр тылă карчăка хăйне те пĕтерет,—унăн пуҫне татса пăрахать, карчăк пырĕнчен хура юн юхса тухать.

Халăх хушшинчен илнĕ юмаха сăвăласа панă хыҫҫăн К. В. Иванов акă мĕнле шухăш каласа хурать:

Иртрĕ карĕ тĕттĕм ҫĕр,
Хуллен-хуллен сирĕлчĕ.
Сикрĕ тухрĕ ҫутă кун,
Ҫут ҫанталăк ҫутăлчĕ.
Акăр ялĕ вăраннă,
Йывăр ыйхă татăлнă.

Кун пек шухăша поэт „Тăлăх арăм“ юмахра та ҫырса парать; унта та вăл ҫутă ҫĕнтерни ҫинчен калать:

Ҫут хĕвелпе ҫут тĕнче
Вăй паччăр ҫак кунсенче.

Тĕшмĕшлĕхсенчен вăйлăраххи—ҫутă кун, ăс-хакăл, тесе каласшăн поэт. Тухатмăш пĕтсен, унăн улталамалли, хăратмалли хатĕрĕ те („тимĕр тылă“ та) пĕтет:

Карчăк выртать, хускалмасть,
Таврашĕнче хура юн:
Пĕвĕ выртать пĕр ҫĕрте,
Пуҫĕ выртать пĕр енче.
Тылă ларать шарламасть,
Мачча ҫинче сасă ҫук...

Çапла, усал ĕç тăвакан тухатмăш хăйĕн ĕçĕпе хăйнех пĕтерет,—тĕттĕм çĕр иртсен, çутă кун килет. Çакăнтан поэт хăйĕн халăхне çутта кăларассишĕн, тĕшмĕшлĕхсен ирсĕр тыткăнĕнчен хăтарассишĕн тăни питех те лайăх курăнать.

К. Иванов ирсĕр карчăка питленĕ хыççăн, тепĕр ирсĕр этеме ярса илет. Çакă вăл—арман хуçи. Поэт, арман хуçинчен кулса, ăна тăрăхласа, акă мĕнле çырать:

Авă пырать пĕр этем,
Арман хуçи урампа,
Шур сухалĕ ик хăлаç,
Курпунĕ те икĕ пăт.
Туйи çине таяннă,
Хăй кăвакал пек утать,
Пысăк лавкка умĕнче
Хашăлтатса чарăнать,
Хăй çăнăхлă тумтирне
Çапкаласа мăрлатать...

Юмахри ĕçсем пурте тĕттĕм каç пулса иртеççĕ: тухатмăш карчăк хăйĕн кинне пĕтерет; тухатмăш карчăкăн пуçне тимĕр тылă касса татать. Çакăн чухнех „курпунĕ икĕ пăт старикĕн“ арман пĕвине „усал-тĕселсем“ татса яраççĕ.

К. Иванов кăмăлĕ Чĕкеç енче. Вăл тухатмăш карчăкăн сăн-питне кăтартса парас умĕн унăн кинĕсем çинчен çакăн пек йĕркесем çырать:

Пурччĕ тата карчăкăн
Икĕ тăлăх кинĕсем:
Икĕ кин те лайăх кин,
Иккĕшĕ те сара кин.
. . . .
Кĕçĕн кинин, каласан,
Ячĕ унăн Чĕкеçчĕ,
Хăй те чĕкеç пекехчĕ,
Ытарма çук аванччĕ,
Алли çăмăл ĕç тума,
Тути çӳхе чуптума.
... Куçĕ-пуçĕ пит йăваш,
Çын савăнса тăмалла,—
Çапах карчăк юратмасть,
Ухмах тесех шухăшлăн.

Анчах вулакан Чĕкеç çинчен пĕрре те вăл ухмах, тесе шухăшламасть. Вулакан, поэт пекех, хăйĕн пĕтĕм кăмăлĕпе „çăмăл алăллă“, „йăваш куç-пуçлă“ сара кин-

шĕн, Чĕкеçшĕн тăрать; çав вăхăтрах вăл тухатмăш карчăка, арман хуçине пĕтĕм чун-чĕререн кураймасть.

„Тăлăх арăм“ ятлă юмахра К. Иванов вăрçă хăрушлăхĕ çинчен çырса кăтартнă. Çак юмаха çыриччен, ик-виç çул малтан, вăрçă пулса иртнĕ. Ку вăл—Японипе патша Российи хушшинче 1904—1905 çулсенче пулнă вăрçă. Çак пирĕншĕн ăнăçсăр вăрçăра вилнисен, аманнисен, тыткăна лекнисен хисепĕ 120 пин çынна çитнĕ. Вĕсен шутĕнче чăваш салтакĕсем те сахал мар пулнă.

Вунпилĕк çулхи Константин Иванова вăрçă картинисем питех те шухăшлаттарнă. Вăрçă халăха епле тăрăхтарни çинчен çамрăк поэт хăйĕн „Тăлăх арăм“ ятлă юмахĕнче каласа пама тăрăшнă.

„Тăлăх арăм“ чăннипех те вăрçăн хаяр сăнне кăтартса парать.

Çичĕ пĕр тăван—вăрçăра. Вĕсен арăмĕсем уйра тырă выраççĕ. Хунямăшĕ каласа панă тăрăх, кĕçĕн кинĕн упăшки вăрçăра вилнĕ. Хăйĕн упăшкине шыраса, çак кинĕ вăрçа каять. Вăрçăра вăл мĕн курнине поэт çакăн пек сăнласа кăтартать:

Ту тăрринче пӳрт ларать,
Чăваш хытă çывăрать.
Кун килет те, кун иртет,—
Чăваш хытă çывăрать.
Шăппăн выртать, хускалмасть,
Ун арăмĕ хурланать.
Йĕре-йĕре хуйхăрать,
Упăшкине ыталать.
Анчах арăм йĕнине
Вăл сисес çук чĕрипе.
Ĕмĕр-ĕмĕр йĕрсен те
Чĕрĕлес çук куççульпе.

Юратнă упăшкине вăрçăра çухатнă арăм, ним тăвайман пирки, тăваттăмĕш кунне хăй упăшкин виçĕ ытăн пĕрчĕ çӳçĕпе çакăнса вилет...

К. В. Иванов, вăрçăн тискер хăрушлăхĕсене кăтартса парса, тăшмансене хирĕç тăрать, вăрçă пирки тăлăха юлнисем майлă пулать. Вилнĕ упăшкипе унăн арăмĕ хутне кĕрсе, поэт-патриот хăйĕн юмахне акă мĕнле вĕçлет:

Эп те вара хурланса,
Икĕ чуна асăнса,
Урхамаха вырттартăм,
Чӳклерĕм те хăвартăм.

Ку юмахра К. Иванов 1904—1905 çулхи вăрçăн халăха хирĕçле характерне кăтартса пама тăрăшнă. Паллах, ăна вăл тӳрех, уççăнах кăтартса парайман, çапах та патша пуçласа янă вăрçăра çынсене ăссăр, киревсĕр пĕтернине лайăхах каласа панă.

„Икĕ хĕр“ халапра К. Иванов пĕр пуянăн хĕрĕсем çинчен çырнă. Аслă хĕрĕ, пуян ашшĕ çулĕпе кайса, ашшĕнчен ырă ят илтес тесе, унăн пурлăхне мухтать, пуянлăх умĕнче йăпăлтатать; кĕçĕн хĕрĕ, çак йăлана пăхăнмасăр, тĕрĕслĕхшĕн тăрать, вăл ашшĕн мулне мухтамасть. Поэт кунта вулакансене акă мĕнле шухăш патне илсе пырать: мул çинче тытăнса тăракан тĕнчере суйса, йăпăлтатса пурăнакансем çеç „мухтава тивĕçлĕ“; кам тĕрĕслĕхшĕн, чăнлăхшăн тӳрĕ кăмăлпа тăнă, кам тĕрĕслĕхе пăхăнса, пуянсем умĕнче пуç тайман, —вĕсене картман, кун паман...

„Икĕ хĕр“ халапра кăтартса панă пуяна аслă хĕрĕн отвечĕсем килĕшеççĕ, мĕншĕн тесен вăл ашшĕне унăн пуянлăхĕшĕн „хисеп тăвать“, çавăнпа хĕрне вăл çур мулне парать.

Анчах çамрăк хĕрĕ ашшĕ мулне мухтаса ашшĕне хисеп тумасть. Вăл каланă тăрăх: çут тĕнчере ашшĕ килĕнчи кăвак лаша мар, —çĕр мăнтăр; ашшĕ килĕнчи вĕллери пыл мар, —ыйхă тутлă; ашшĕ килĕнчи тӳшекминтер мар, —алă çемçе.

Çак пуян ашшĕне çамрăк хĕрĕн чăрсăр отвечĕсем тарăхтарса яраççĕ, хĕрне вăл „санра пархатар сахал“, тесе хăваласа ярать.

Çакна каланă май, кунта ятарласах пĕр деталь çинче чарăнса тăма кирлĕ. Аслă хĕрĕн отвечĕ, „тӳшек-минтер пит çемçе“ тени, ашшĕне килĕшет, мĕншĕн тесен вăл унăн пуян килĕнчи ăпăр-тапăрĕ çинчен каланине пĕлтерет. Кĕçĕн хĕрĕн отвечĕ, „алă çемçе“ тени, ăна килĕшмест çеç те мар, вăл ăна тарăхтарса çын йĕркинчен кăларать. Мĕншĕн тесен кĕçĕн хĕрĕн отвечĕ чухăн çын килĕнчи обстановкăна аса илтерет. Чухăн çын тӳшек-минтер çинче мар, йывăр ĕç хыççăн хытă çĕрте, пуçĕ айне аллине хурса çывăрать. Унăн алли вара тĕнчере темрен те çемçе пек туйăнать.

Ку тĕслĕхре, „алă çемçе“ тенинче, —пирĕн шутпа, — пысăк социальнăй тупсăм пур. „Икĕ хĕр“ юмах çине çав тупсăм енчен пырса пăхсан, эпир хăйĕн хĕрĕсене ыйтусем паракан пуянăн ĕмĕчĕсене, унăн ăнланăвĕсене

лайăхах пĕлсе çитетпĕр: ăна пуянлăх çеç интереслентерет, вăл мул çинчен çеç шухăшлама юрататъ.

Çавнашкал ĕнтĕ укçа çинче, суялăх çинче, этемĕн ирĕклĕхĕпе чысне чăрсăррăн путарни çинче тытăнса тăракан тĕнчен законĕ.

Ку ыйту пирки К. Иванов пĕр çак произведенире çеç мар чарăнса тăрать. „Нарспи" поэмăра та „укçа-пала эрех" çынна ăсран кăларни çинчен калать. Асăннă юмахсенчен малтантарах çырма пуçăннă тепĕр произведенире—„Шуйттан чури" ятлă романтизмлăрах трагедире те вăл мул тĕнчинче укçа-тенкĕ çынсен пуçĕсене мĕнле çавăрнине, вĕсене ăçталла хĕтĕртнине кăтартма ĕмĕтленнĕ.

Çав трагедин упранса юлса пирĕн вăхăта çитнĕ сыпăкĕсен содержанийĕ çакăн пек.

Икĕ пĕр тăван, пиччĕшĕпе шăллĕ, мул пухас тесе, амăшĕпе арăмĕсен сăмахĕсене итлемесĕр, вĕсен куççульне пăхмасăр, вăрçă хирне вилесене тустарма, мул пухма каяççĕ. Унта вĕсем вилнисен тумĕсене хываççĕ, аманнисен кĕсйисене ухтараççĕ, укçисене кăларса илеççĕ. Ытларах пуяс шутпа асли шуйттанпа паллашать, чунне сутса шуйттан чури пулса тăрать. Шуйттан ăна, мул пекех, хĕтĕртет,—вара пиччĕшĕ хăйĕн шăллĕне вĕлерсе унăн укçине илет.

Çакăн хыççăн пиччĕшĕ мухтанать:

Мана мĕн пит кирлĕччĕ?
Укçа, укçа,—акă вăл!
Укçа пулсан мул та пур,
Унтан урăх мĕн кирлĕ?
Ылтăн-кĕмĕл манăн вăл,
Ялти пуян эпĕ вăл!

К. Иванов хăйĕн творчествин пĕтĕм вăйне мул тĕнчин тĕрĕсмарлăхне уçса кăтартас çĕре янă. Анчах ырă курасси, телей, ирĕклĕх укçара мар,—акă унăн творчестви витĕр тухакан тепĕр йĕр, тĕп шухăш. Этем—вăл чи вăйли, чи таси; анчах капитализмăн кашкăрла законĕсем этеме темĕн тĕрлĕ ирсĕрлĕхсемпе лапăртаса хураççĕ, çыхлантарса лартаççĕ, ăсран кăларма хăтланаççĕ, çыннăн тивĕçлĕхĕпе вăйне çухаттарасшăн.

К. Ивановăн юмахĕсене, трагеди сыпăкĕсене, пуринчен ытла „Нарспи" поэмине вуласа, эпир иртнĕ самана тата та лайăхрах куратпăр, тарăнрах ăнланатпăр,

хальхи пурнăçпа танлаштаратпăр та, поэтăн çутă ĕмĕчĕсем пирĕн çĕршывра, социализм çĕршывĕнче, пурнăçа кĕнине куçкĕретĕнех куратпăр. Халĕ этем хăйне кирлĕ тивĕç таранах çĕкленчĕ, хăйĕн чаплă вырăнне мăнаçлăн йышăнса тăрать.

Социализм тăвакан çынсем—çĕнĕ йышши çынсем. Вĕсем укçашăн та эрехшĕн пурăнмаççĕ, вĕсем социализмлă обществăна усă парас тесе, пĕтĕм вăй-халне хурса тăрăшаççĕ. Вĕсен ĕмĕчĕ—чи çутă ĕмĕт—коммунизм тăвасси.

* * *

Константин Иванов хăйĕн юмахĕсемпе халапĕсене çырнă чухне А. С. Пушкин пек ĕçленĕ. Вырăссен аслă поэчĕ халăх чĕлхинчен лайăх сăмахсене, паха сăмах çаврăнăшĕсене суйласа илме пĕлнĕ. К. Иванов та çавах: вăл чăваш чĕлхине юратса, унăн вăйне чĕрепе туйса ĕçленĕ, литературăна кирлĕ сăмахсене халăх чĕлхинчен пĕрчĕн-пĕрчĕн суйласа илнĕ.

Çаксене шутра тытса, эпир: пирĕн литературăн классикĕ, чăваш поэзине пуçласа яраканĕ, литература чĕлхин никĕсне хываканĕ, тетпĕр. Ку никĕссене вăл шăпах халăх чĕлхинчен, чăваш фольклорĕнчен илнĕ.

К. Иванов çырнă юмахсем, çав вăхăтрах, çак поэтăн реализмĕ çинчен, унăн творчествин халăхлăхĕ çинчен каласа параççĕ. Халăхлăх вăл пĕр-паллă халăхăн индивидуалăхĕпе характерлĕхĕ, шухăш-кăмăлĕсемпе туйăмĕсен йĕрки; çав халăхăн йăлисем те çакăнтах кĕреççĕ. Анчах Иванов „чăваш халăхлăхĕпех“ çырлахса ларман: ăна А. С. Пушкин поэзинчи, М. Ю. Лермонтов поэзинчи халăхлăх та вăйлă интереслентернĕ.

К. Иванов „Тимĕр тылă“, „Тăлăх арăм“ тата „Икĕ хĕр“ юмахĕсене çырнă май хăйĕн талантне çĕнĕ произведенисем çырма хатĕрленĕ. Поэт вара часах „Нарспи“ çырса хăйĕн хăватлă талантне тата та сарлакантарах кăтартнă.

К. Иванов чăваш халăх юмахĕсене хăйĕн таланчĕн çуттипе хитрелетнĕ, вĕсен тупсăмне çивĕчлетнĕ. Çавăнпа та вĕсем чăваш литератури историне кĕрсе тивĕçлĕ вырăн йышăннă.

1947.

КИВЕЛЕ ПĔЛМИ ПРОИЗВЕДЕНИ

(„Нарспи" поэма пичетленсе тухнăранпа 40 çул çитнĕ май)

Каждое произведение искусства непременно должно рассматриваться в отношении к эпохе, к исторической современности и в отношениях художника к обществу...

В. Г. Белинский.

1.

Константин Васильевич Иванов çырнă „Нарспи" поэмăн никам манмалла мар историйĕ пур. Вăл истори пирĕн революцичченхи илемлĕ литература мĕнле аталанни çинчен, пирĕн ун чухнехи писательсем мĕнле йывăр условире ĕçлесе пурăнни çинчен, анчах вĕсем, çав йывăрлăха пăхмасăрах, тăван литературăшăн мĕнле тăрăшса ĕçлени çинчен каласа парать. Вĕсем тăван литературăшăн хăйсен пурнăçне те хĕрхенмен.

Патшан шутсăр нумай чиновникĕсем, тĕрлĕ йышши тарçи-тĕрçисем халăха хăратса, кӳрентерсе пурăннă, сăмах та калаттарман. Чăваш халăхĕ пек сахал йышлă халăхсен çыннисем хăйсен юррисене те ирĕклĕн юрлайман. Ф. П. Павлов каларĕшле, чăваш юрри ун чухне „çырмари юрă" шутĕнче пулнă, мĕншĕн тесен чăвашсем хăйсен юррисене çырмасенче пытанса вăрттăн юрланă.

Литература çулĕ те çавăн пекех хĕсĕк пулнă. Чăваш литературин чи малтанхи произведенийĕ—М. Ф. Федоровăн „Арçури" балладия, 1879 çулта çырнăскер, вăтăр çула яхăн сăмах вĕççĕн çӳренĕ. Унăн авторĕ, чăвашсен пирвайхи чăн-чăн поэчĕ, хăйĕн чĕререн юратнă произведенине пичетре курмасăрах çĕре кĕнĕ.

Чăвашсен тепĕр хастар поэтне—Тайăр Тимккине патша чиновникĕсем кун паман: ăна ирĕклĕх сăввисем

çырнăшăн 1908 çулта Çĕпĕре пуçĕпех янă. Ытти писательсемпе поэтсен пурнăçĕ те çавăн пекех тертлĕ пулнă.

1905—1907 çулсенче патша Российинчи халăхсем, аслă вырăс халăхĕн пролетариачĕ пуçарнă революцин вăйĕпе хавхаланса, кĕрешĕве çĕкленнĕ, хăйсен культурине аталантарас тесе, хăшпĕр пĕчĕк майсемпе усă курма тытăнса пăхнă. Çак революци вăхăтĕнче чăваш чĕлхипе пăртак кĕнекесем пичетленсе тухнине çавăн пек пуçăну выраннe шутлас пулать. Ку шута 1908 çулхи апрель уйăхĕн пуçламăшĕнче пичетленсе тухнă „Иван ĕмпӳпе çамрăк сыхлавçă тата сатур Калашник хуçа çинчен хунă юрă“ ятлă кĕнеке тата çав çулхинех октябрь уйăхĕнче тухнă „Чăваш халлапĕсем“ кĕреççĕ.

Çак кĕнекесем иккĕшĕ те чăваш халăхĕн чи юратнă сăвăçин—К. В. Ивановăн ячĕпе сыхăнса тăраççĕ.

Пĕрремĕш кĕнекинче М. Ю. Лермонтовăн К. Иванов чăвашла куçарнă поэмисемпе сăввисем: „Иван ĕмпӳпе çамрăк сыхлавçă тата сатур Калашник хуçа çинчен хунă юрă“, „Тĕрме çынни“, „Хумсемпе çынсем“, „Пурăнăç курки“, „Тусен тăррисем“, „Чул ту“, „Пиршти“ тата ыт. пулнă.

Иккĕмĕш кĕнекинче К. Иванов çырнă „Нарспи“ поэма, „Икĕ хĕр“, „Тимĕр тылă“, „Тăлăх арăм“ юмахсем тата ыт. пулнă.

Чăваш чĕлхипе çырнă „Нарспи“ тата М. Ю. Лермонтовăн чăваш чĕлхине куçарнă „Юрри“ чăннипех те чăваш литературин никĕсне хывнă произведенисем пулса тăраççĕ темелле. Вăл произведенисем чăваш чĕлхин вăй-хăватне кăтартса параççĕ.

„Калашник хуçа çинчен хунă юрра“ М. Ю. Лермонтов 1837 çулта, хăй çирĕм икĕ çулта чухне, çырнă. Тепĕр çултан çак юрă „Литературные прибавления к Русскому Инвалиду“ ятлă журналта пичетленсе тухнă. Вăл Лермонтов ячĕсĕрех пичетленнĕ (унăн айне „—въ“ тесе паллă тунă). Çак произведенин чапĕ тĕлĕнмелле хăвăрт сарăлнă. Ăна пуринчен ытла вырăссен аслă критикĕ В. Г. Белинский хавасланса ырланă, пысăк хак парса мухтанă.

Шăпах çитмĕл çултан „Калашник хуçа çинчен хунă юрă“ чăвашла пичетленсе тухнă. Ăна куçараканĕ вунçичĕ çулти чăваш ачи Константин Иванов пулнă. К. Иванов „Нарспи“ поэмăна çырман пулсан та, М. Ю. Лермонтовăн „Юррине“ куçарнипех те, пирĕн

литература историне паллă поэт ячĕпе кĕнĕ пулĕччĕ. Ку тĕлĕшпе, пирĕн шутпа, Ухсай Яккăвĕ тĕрĕс калать: „Иванов Лермонтов поэмине куçарни чăннипех те пысăк çĕнтерӳ пулнă, ăна малалла ĕçлеме хăюллă вăй панă“.

Виссарион Белинский Лермонтов поэми çинчен çапла хĕпĕртесе çырнă: „Лермонтов поэмине эсир епле кăна тинкерсе пăхсан та, пĕр ытлашши е çитеймен сăмах, йĕр, сăвă, пĕр ытлашши сăнлăх тупаймăр, пĕр начар вырăн та çук, пурте унта кирлĕ, тулли, вăйлă. Лермонтовăн поэми—сулмаклă япала, пиçсе çитнĕскер, вăл мĕн чухлĕ илемлĕ, çавăн чухлех халăхăн“.

Эпир, Иванов вăйне пĕрре ӳстермесĕрех, вăл куçарни çинчен те Белинский сăмахĕсемпех калама пултаратпăр. Лермонтов поэми чăваш чĕлхинче те вырăсли пекех янăрать, пĕрре те урăх чĕлхерен куçарнă пек туйăнмасть (пирĕн халхи хăшпĕр поэтсем вырăсла произведенисене куçарас теççĕ пулсан, К. Ивановран вĕренччĕр!).

„Нарспи“ поэмăна К. Иванов 1907 çул вĕçĕпе 1908 çул пуçламăшĕнче çырнă пулмалла. 1908 çулта вара ăна, халăх хушшинче çырса илнĕ фольклор произведенийĕ вырăнне хурса, эпир çӳлтерехре асăннă кĕнекере пирвайхи хут пичетлесе кăларнă. Унта унăн чăнчăн авторĕ К. Иванов пулнине, „Нарспи“ оригинальнăй произведени пулнине кăтартман (ку ĕç çав тĕлĕшпе М. Ю. Лермонтовăн „Юррин“ историйĕ пекрех пулса тухнă).

„Чăваш халлапĕсемпе юмахĕсем“ кĕнекене кăларакан И. Я. Яковлев, „Нарспи“ авторĕн ятне тӳрех кăтартмасăр, патша чиновникĕсене улталаса, „Нарспие“ юмах шутне кĕртсе, К. Ивановăн чи хăватлă произведенине чăваш халăхĕ патне çитернĕ.

„Нарспи“ поэмăна автор ятне кăтартмасăр кăларма И. Я. Яковлева тата тепĕр сăлтав хушнă: вунçичĕ çулхи Иванова Чĕмпĕрти шкулта пулса иртнĕ забастовкăна хутшăннăшăн 1907 çулхи март уйăхĕнче шкултан кăларса янă пулнă. Çавăнпа та „Чăваш халлапĕсене“ пичетлесе кăларнă чухне И. Я. Яковлев унăн ятне кăтартма кăштах шикленнĕ те пулмалла.

Çапла ĕнтĕ, пирĕн культурăна патша йĕрки хĕссе тăнă пирки, унăн кашни чечекнех патша чиновникĕсен атти таптанă пирки, ăна кăкласа хăртнă пирки „Нарспие“ фольклор произведенийĕ ячĕпе витсе кăларнă.

„Нарспи“ пичетленсе тухнă вăхăт йывăр вăхăт пулнă. Патша министрĕ Столыпин революционерсене хаяррăн пĕтерсе тăкасси çинчен закон кăларнă. Ирĕклĕн шухăшлакан кашни çыннах, кашни революционерах Столыпин „галстукĕ“, урăхла каласан, такансенчен çакса вĕлермелли пăяв, хăратса тăнă. 1906 çултан пуçласа 1909 çулччен Столыпин законĕ тăрăх икĕ пин çын ытла çакса вĕлернĕ, 25 пин çынна каторгăпа ссылкăна янă, тĕрмесене хупса лартнă.

Шăпах Столыпин саманинче, 1907—1908 çулсенчи йывăр кунсенче, К. Иванов, пурнăç тĕксĕмленнине çамрăк чĕрипе малтанах сиссе, çапла çырнă:

Асап, хĕн-хур халĕ пур,
Килчĕç хура пĕлĕт пек...

Ун чухнехи хăрушă саманан ирсĕрлĕхне пăхмасăрах, „Нарспи“ пичетленсе тухнă „Чăваш халлапĕсем“ кĕнекен малтанхи экземплярĕсем тĕттĕм чăваш ялне çитнĕ. Çак ирĕклĕхе юратакан поэтăн поэмине хут вĕренекен чăваш ачисем хĕллехи сивĕ каçсенче тăвăр та пăчă пӳртсенче шăппăн-шăппăн пăшăлтатса вуланă, хут пĕлмен амăшĕсемпе аппăшĕсем тĕлĕнсе итленĕ, йăваш чунĕсемпе хурланнă, ĕçре хытнă аллисемпе куçĕсене хупласа йĕнĕ...

1914 çулта пĕрремĕш тĕнче вăрçи пуçланнă. Российăри халăхсем çине пысăк хуйхă тиеннĕ. Çакăн чухне те чăваш халăхĕ хăйĕн юратнă поэтне манман. Салтака каякан çамрăксем „Нарспи“ поэмăна кутамккасене чиксе фронта илсе кайни те пулнă.

Нарспипе Сетнерĕн сăнарĕсем пӳртрен пӳрте, ялтан яла çӳренĕ, халăхăн ăс-тăнне кĕрсе вырнаçнă, чĕре патне çитсе чун-хавалне хускатнă. Анчах вулакансем çав чаплă произведенин авторĕ К. В. Иванов пулнине нумайччен пĕлеймен. Унăн чăн-чăн талантне хаклакан та ун чухне пулман. Вăл хăйĕн юратнă ĕçĕнче—литературăра ытларах, хытăрах ĕçлетĕр тесе, ăна никам та хавхалантарман,—И. Я. Яковлев пек тăван халăхшăн тăрăшакан уйрăм çынсем çеç ăна пулăшнă.

Октябрьти Аслă социализмлă революци хыççăн тин „Нарспи“ чăваш халăхĕ хушшинче çеç мар, ытти халăхсем хушшинче те паллă вырăн йышăнса тăракан произведени пулчĕ. Унăн художествăллă пахалăхне совет çыннисем кăна тивĕçлĕ хак пачĕç.

Константин Иванов поэт ăсталăхне ӳсме прогрессивлă литературинчен вĕреннĕ. Унăн литературăри учителĕсенчен пĕрремĕш вырăнта тăраканни чăннипех те М. Ю. Лермонтов пулнă. К. Иванов Лермонтовăн юррисемпе сăввисене куçарнă çеç мар, вăл унăн поэзири хăватне илме тăрăшнă, Лермонтов пек чун-хавалĕпе çунса ĕçленĕ.

1825 çулти декабрĕн 14-мĕшĕ хыççăн патша Российинче пуçланнă реакци вăхăтĕнче харсăр М. Ю. Лермонтов пуç усмасăр ĕçленĕ пекех, 1905—1907 çулсенчи революци хыççăн пуçланса кайнă хура реакци вăхăтĕнче К. В. Иванов прогрессивла çул çинче тăрса, чăваш литератури ялавне çĕкленĕ, этемĕн ырă ĕçне мухтаса, çутă ĕмĕтлĕ, ырă шухăшлă произведенисем çырнă. Вĕсем иккĕшĕ те гражданла поэтсем пулнă, самана ыйтнине палăртакан, чун-чĕререн халăха парăнса ĕçлекен поэтсем пулнă.

К. Иванов хăйĕн „Нарспи" поэмипе чăваш литературин çулне пуçласа янă. Çакна чăваш халăх поэчĕ С. В. Эльгер хăйĕн „Нарспи" авторне ятлă сăввинче питех те лайăх каласа парать:

Вăл çурхи юр айĕнчен
Пĕччен тухнă чечек пек,
Ирхи шуçăм ӳкиччен
Хăпаракан çăлтăр пек,—
Пĕтĕм чăваш çĕршывне
Çурхи илем кĕриччен,
Ун ялĕсем çинелле
Çурхи шуçăм ӳкиччен,—
Чуралăхри чĕлхене
Шанчăк пама пурăннă,
Тухас сăвăç туссене
Çул кăтартма пуçланă...

2.

Чаплă поэма—„Нарспи" çур ĕмĕре яхăн ĕнтĕ вулакансен чĕрисенчен туха пĕлмест, вăл халăх чĕрине, шухăш-кăмăлне шаларах та шаларах кĕрсе пырать.

Мĕншĕн вăл çавăн пек? Мĕншĕн „Нарспие" кашниех юратса вулать? Мĕншĕн ăна ваттисем çеç мар, пирĕн вăхăтра çуралса ӳснĕ çамрăксем те чун-чĕререн кăмăллаççĕ? Мĕншĕн çак поэма кивелме пĕлмест?

Мĕншĕн тесен К. Иванов çырнă „Нарспие" пурнăç суратнă, вăл пурнăçпа ӳснĕ, пурнăçпа пĕрле утакан поэма. Унăн тĕп шухăшĕ—гуманизмлă шухăш.

Мĕншĕн тесен „Нарспи“—халăх кăмăлне палăртса çырнă произведени. Унта эпир халăхăн чи паха шухăш-туйăмĕсене тупатпăр. Вĕсем халĕ те пирĕн чĕре хĕлĕ-хĕсене ăшшăн перĕнсе, чунăмăрсене лайăх сисĕм кĕртсе, ырă ĕмĕтсемпе юрлаттараççĕ.

Мĕншĕн тесен „Нарспи“—этем тивĕçлĕхĕпе, граж-данлăх шухăшĕпе пурăнма вĕрентекен произведени. Вăл çамрăклăх вăйĕпе, пурнăç туртăмĕпе çиççе тăрать. Кирĕк-тусан çĕнеймест, тĕксĕмлĕх сăнĕ витеймест ăна.

„Нарспи“—этемĕн ырă шухăшĕсене, ĕмĕчĕсене хус-катакан, çынна чăннипех те ырра вĕрентекен илемлĕ произведени: вăл—çуркунне юрри, çурхи хĕвел ăшши, ешĕл вăрманăн, йывăçсен, чечексен шăрши, вĕçен кайăксен сасси, вăл—шыв-шурсен кĕмĕл шăнкăравлă сасси...

„Нарспи“—хастар чĕреллĕ çынсене кивĕ пурнăçа хирĕç кĕрешме чĕнекен поэма, ирĕклĕхе савакан, ирĕк-лĕхе мухтакан чĕресен ялавĕ.

Çакă вăл акă мĕншĕн çавăн пек пулма пултарнă: Константин Иванов поэт-демократ пулнă; унăн поэзи-йĕ—пĕтĕмпех гражданла поэзи; унăн сасси—самана сасси. Вăл тата çакăнтан та килнĕ: Иванов произведе-нийĕн никĕсĕсенче выртакан эстетикăллă тĕп принцип-сем халăх тунă ĕçсен илемлĕхĕнчен, унăн кĕрешĕвĕн-чен тухса тăраççĕ. К. Ивановăн эстетикăллă ăнланăвĕ-сем халăхăн малта пыракан сийĕсен эстетикăллă ăнла-нăвĕсем пек пулнă. Вăл пысăк та вăйлă туйăмсене пит те пысăк ăсталăхпа сăнласа панă.

Константин Ивановăн—чăваш илемлĕ литературин никĕсне хывакан поэтăн—произведенийĕсем питех те тарăн шухăшлă, вĕсенче—революцичченхи чăваш ха-лăхĕн пурнăçĕ палăрса тăрать. Çавăнпа та унăн произ-веденийĕсене халăх юратать. Халăх кăмăлне кайнă, халăх юратса йышăннă произведенисем вара чăннипех те вилĕмсĕр, вĕсем халăхпа пĕрле пурăнаççĕ, ĕмĕртен ĕмĕре куçса пыраççĕ.

„Нарспи“ шăпах çавăн пек произведенисен шутне кĕрет. Вăл кашни вулакан кăмăлне сисмен çĕртенех çĕклентерсе ярать, унăн шухăш-кăмăлĕсене хускатса, илемлĕх туйăмĕсене вăратать. „Нарспи“ этеме хăйĕн вăй-халне ĕнентерет, ун çине шантарать.

Мĕн çинчен çырнă-ха унта?

„Нарспи“ поэмăра чăвашсен пурнăçĕнчи пĕр-пĕтĕм

эпоха çинчен çырса панă, вăл пĕр-пĕтĕм эпохăри обществăллă аталанăвăн туртăмĕсене çутатса парать. Çакă вăл – Российăра капитализм аталанса пынă вăхăт. Российăра капитализм ӳссе сарăлса пынă май, çав аталану чăваш çĕршывĕ пек тĕттĕм кĕтессене те кĕрсе пынă. Чăваш ялĕнче те çĕр çитмен пирки, выçлăх пирки хĕсĕнсе-пĕсĕнсе пурăнакан чухăнсем ытларах та ытларах курăна пуçланă (М. Ф. Федоров хăй вăхăтĕнче ун пек чухăнсем çинчен „Хĕвел ансан Хĕветĕр“ тесе юптарса çырнă), пуянсем-кулаксем пуçланса кайнă.

Обществăра çĕнĕ вăйсем малти вырăна тухса пынă. Чăвашсем те çак процесран аякра тăман: вĕсем хушшинче те классем çитĕннĕ, кĕрешнĕ; классем хушшинчи хирĕçӳсем тарăнланнăçемĕн тарăнланнă[1]. Вăл хирĕçӳсем тĕрлĕ формăсемпе палăрса тăнă. Ку процесс чăваш халăхне те, Российăри ытти халăхсемпе пĕрлех, 1905—1907-мĕш çулсенче пулса иртнĕ буржуалла-демократиллĕ революцие хутшăнасси патне илсе çитернĕ.

К. В. Иванов – реалист. Вăл халăх пурнăçĕн паллă енĕсене, обществăллă аталанăвăн тĕп туртăмĕсене курса тăнă, ăнланнă. Поэт чăваш ялĕн патша вăхăтĕнчи пурнăçне, унти класлă сийсене курса, реалистла çутатса панă.

Силпи ялĕ çинчен Иванов акă мĕнле çырать:

Силпи ялĕ, пуян ял,
Ларать вăрман ăшĕнче.
Кантур пекех çурчĕсем
Ват йăмрасем айĕнче.

Ялĕ тавра укăлча,
Çĕнĕ çатан укăлча;
Кив капанлă анкарти,
Тĕрлĕ çимĕçлĕ пахча.

Аслă урам тăршшĕпе
Хăма витнĕ çурчĕсем.
Урам икĕ айккипе
Ем-ешĕлех сачĕсем.

---

[1] Ку тĕлĕшпе В. И. Ленин 1897-мĕш çулăн вĕçĕнче, хăйĕн „Задачи русских социал-демократов“ ятлă произведенийĕнче çапла çырнă: „Что касается до демократических элементов в угнетенных народностях и в преследуемых вероучениях, то всякий знает и видит, что классовые противоречия внутри этих категорий населения гораздо глубже и сильнее, чем солидарность всех классов подобной категории против абсолютизма и за демократические учреждения“ (Сочинения, 4-е изд., том 2, стр. 311—312).

Çуртсем тавра кил-карти
Чул хӳме пек çавăрнă.
Сарă хапха килсерен
Чĕнтĕрленĕ тăрăллă.
Силпи ялĕ аслă ял,
Хула тейĕн инçетрен.
Ахăр, кунти чăвашсен
Мулĕ пур-тăр çав вĕсен.

Поэт кунта Силпи ялĕн тулаш енне кăтартса панă. Çак тулаш енĕ („инçетрен хула“ пек курăнаканскер) тӳрех куç умне тухса тăрать, унти пурнăçăн ăшчиккине витсе хурать, социальнăй йĕрне тупма кансĕрлет. Çавăнпа ĕнтĕ К. Ивановăн çак строфисем хăшпĕр „критиксене“ чăннипех те ăнран ячĕç. Вĕсем çав вырăна илсе, пирĕн классика, халăх поэтне, кулаксен, пупсен поэчĕ туса хума хăтланса пăхрĕç. Вĕсем поэтăн: „пурăнăçсем, ах, аван аслă Силпи ялĕнче“, тенĕ сăмахĕсенче чакаланчĕç, çăтмах пек туйăнакан (туйăнакан çеç!) Силпи ялĕнче чухăнсен пурнăçĕ тамăкри пек асаплине ăнланасшăн пулмарĕç.

Хайĕн поэминче К. Иванов чăваш халăхĕ классем çине пайланнине уççăнах кăтартса панă. Пирĕн шутпа, вăл поэмăра тахçанхи патриархальнăй вăхăта мар, XIX-мĕш ĕмĕрĕн иккĕмĕш çурпайĕнчи, тĕрĕсрех, 80—90-мĕш çулсенчи вăхăта, 1905—1907 çç. революци умĕнхи пысăк тапхăра, илсе кăтартнă. Унта эпир чăваш ялĕн пĕр-пĕрне тĕлме-хирĕç икĕ пайне—кулаксемпе чухăнсене куратпăр: вĕсем пĕр-пĕринпе хирĕçсе пурăнаççĕ, килĕштерми кĕрешеççĕ.

Пуянсем—михетерсемпе тăхтамансем; чухăнсем—сетнерсем, Михетер патĕнче ĕçлекен тарçăсем, хырăмĕ питĕ выçнипе Силпи ялнелле пăхакан кĕтӳ ачисем, сăри пулмасан, хăйсене уйранпа та çырлахтаракансем тата ыттисем те. Паллах, чăваш ялĕнче вăтамсем те пулнă, анчах поэт вĕсене кăтартса парас задача лартман.

Михетер пек пуянсем Силпи ялĕнче пĕрер-икшер, вицшер çеç; ыттисен йышĕ—вăтам пурăнакансемпе чухăнсен, тарçăсен йышĕ пысăк. Чухăнсен йышне çултан-çул ӳстерекенĕ—мул тĕнчи, капитализм, „кантур пекех çуртсенче“ пурăнакансен, тĕрлĕ михетерсен пусмăрĕ.

Акă çĕрме пуян Михетер мухтанать:

„Михетере мĕн çитмен?
Мĕнĕм çук-ши çуртăмра?
Кĕмĕл тенкĕ, тĕртнĕ пир
Сахал-ши-мĕн çӳпçемре?

Тырă-пулă туллиех
Ишĕлмест-и кĕлетре?
Çу, сĕт-турăх, сăра-пыл
Тулли мар-и нӳхрепре?

Малалла К. В. Иванов Михетерĕн хуçалăхне калама çук уççăн ӳкерсе парать:

Чăн сăмахăн суйи çук:
Михетере мĕн çитмест?
Пĕтĕм ялта пĕр пуян,
Ăна никам çитеймест.

Унăн çурчĕ хула пек,
Кĕрсен витĕр тухма çук.
Хуралтисен тăррине
Чăх-чĕп вĕçсе çитме çук.

Картиш тулли япала
Купаланса выртаççĕ,
Кĕлет тулли тыррисем
Тăкăнас пек тăраççĕ.

Урхамах пек лашисем
Утă-сĕлĕ çиеççĕ:
Унăн выльăх-чĕрлĕхсем
Пичĕке пек çӳреççĕ.

Тури-касри çак кил-çурт
Аякранах курăнать.
Пирĕн вата Михетер
Тивĕçлипе мухтанать.

Ку йĕркесенче Михетерĕн пурлăхĕ çеç мар, çав пурлăхăн пысăкăшĕ те курăнса тăрать. Поэт вулакана Михетерĕн хула пек çуртне илсе кĕртет те çав никам çитеймен пуянăн пĕтĕм пурлăхне кăтартса çӳрет: хуралтисене, вĕсен тăррисене, купаланса выртакан япалисене, кĕлетри тыррисене, чăх-чĕпне, урхамах пек лашисене, пичĕке пек выльăхĕсене тата ыт. те кăтартать; поэт Михетерĕн нӳхрепне те, çӳпçисене те манса хăвармасть,—пурне те уçса кăтартать. Çав вăхăтрах вăл Михетерĕн мухтанчăк кăмăлне те яр-уççăн палăртать: „тивĕçлипе мухтанакан" вата Михетер пули-пулми çынпа хутшăнмасть, вăл „витĕр курăнакан" çынсемпе, урăхла каласан, çурт-йĕрсĕр, выльăх-чĕрлĕхсĕр аран-аран тĕккеленсе пурăнакансемпе калаçмасть.

Пĕтĕм ялти „пĕр пуян", Михетер, хăй пекех тепĕр пуяна, Хушăлкари вата Тăхтамана, хăйĕн хĕрне вăйпах качча парать.

Çакă икĕ пуян çинчен ялта акă мĕн калаççĕ:

Пулас туя ялйышсем
Тӳсеймесĕр кĕтеççĕ:
— Икĕ пуян пĕрлешсен,
Шеп те пулĕ туй!—теççĕ.

Çапла, Силпи—пуян ял, мĕншĕн тесен вăл михетерсен ялĕ. Анчах çав вăхăтрах вăл сетнерсен ялĕ. Сетнер чухăн, унăн мулĕ çук. Акă чухăн Сетнерĕн килĕ:

Ял вĕçĕнче, Тукасра,
Пĕчĕкçеççĕ пӳрт ларать.
Амăшĕпе çак пӳртре
Сетнер ача пурăнать.

Чипер ача Сетнерĕн
Пĕр урхамах лаши пур,
Вată карчăк амăш пур,
Вĕри юнлă чĕри пур.

Кунĕн-çĕрĕн ĕçлеме
Икĕ вăйлă алли пур.
Тăшман пуçне пĕтерме
Вĕри вут пек çилли пур.

Унтан урăх Сетнерĕн
Нимĕн те çук япала.
(Анчах асту: Михетер
Хĕрне памасть çукалла).

Çак строфасенчен революцичченхи чăваш ялĕн социальнăй сăнĕ курăнса тăрать. Çапла ĕнтĕ, Силпи ялĕнче „пĕчĕкçеççĕ пӳртре“ тата „хула пек“ çуртра пурăнакансем пур. Михетер туй тăвать, сăра-эрех ĕçтерсе хĕр парать. Шавлаççĕ те юрлаççĕ, ташлаççĕ те сикеççĕ. Анчах çав вăхăтрах ялти çынсем „Михетертен шикленсе“ калаçаççĕ. Михетер картиш тулли купаланса выртакан япаласем хушшинче мухтанса çӳрет пулсан, Сетнер кунĕн-çĕрĕн ĕçлет, вĕри вут пек çиллипе тăшман çине тарăхса çӳрет.

Эппин: Силпи—класлă ял. Унти кĕрешӳ ахаль кĕрешӳ мар,—*класлă кĕрешӳ*.

3.

Сетнерпе Нарспи, ирĕклĕхе юратакан çамрăксем, пуянсен тĕнчинчен хăтăласшăн, вĕсем ирĕке тухасшăн.

... Лашам ҫине ларăттăм,
Аяккалла ку ялтан
Вĕҫĕттĕм те кайăттăм,—

тет Сетнер. Нарспи те ҫав ĕмĕт-шухăшпах пурăнать. Поэт каланă тăрăх, Силпире савăнăҫ тупайман Нарспи:

Кайăк чунĕ пулсассăн,
Йĕрĕччĕ те кулĕччĕ;
Ҫуначĕсем пулсассăн,
Вĕҫĕччĕ те кайĕччĕ.

Анчах Сетнерпе Нарспи ниҫта та „вĕҫсе“ каяймаҫҫĕ. Нарспи, „ашшĕ“ законне, мул законне пăхăнмасăр, кĕрешĕве тухать, айăплисене тупать.

„Эпĕ асап курнишĕн ху айăплă, эпĕ мар“,—тет Нарспи пуян ашшĕне хирĕҫ.

Тепĕр енчен, Михетерпе унăн карчăкĕ те Нарспипе Сетнере тăшман вырăннех хураҫҫĕ. Вĕсем, Сетнер килне пырсан, сура-сура акă мĕнле ылханаҫҫĕ:

Пĕтĕр, типĕр ҫакăнта,
Типĕр, хăрăк турат пек!
Шăммăр-шаккăр ҫĕриччен
Асапланăр йытă пек!

Тĕрĕссипе каласан, Нарспипе Сетнер—иккĕшĕ те кĕрешекен ҫамрăксем, иккĕшĕ те хăйсен вăйĕпе малалла, пурнăҫ патнелле туртăнакан ҫынсем. Акă илер-ха, сăмахран, Нарспипе Сетнерĕн ҫӳлĕ валак патĕнче каланă сăмахĕсене. Поэт ҫав сăмахсенче „ăраскала“ кĕрешӳре, кивĕ тĕнчене хирĕҫ пыракан кĕрешӳре ҫапăҫса илме чĕнет.

— Ҫаплах вара, Нарспиҫĕм,
Ҫук-ши манăн ăраскал?
Ҫаплах сана ют ҫĕре
Илсе кайĕ-ши усал?—

тесе ыйтать ҫулăм чĕреллĕ Сетнер. Нарспи те ҫавăн пек ыйтăвах лартать:

Тăшман ытла хаяр, тет,
Епле унтан хăтăлас?
Сетнер, Сетнер, кала-ха,
Ăҫта каяс, мĕн тăвас?—

тет вăл. Ку ыйту ҫине вара Сетнер хăех ответ парать:

— Пěртен-пěрех пуçăм пур,
Вěри юнлă чěрем пур,
Ватă карчăк аннем пур,
Урхамах пек утăм пур,

Вěсенчен те хаклăрах—
Чунăм савни, эсě пур,
Анчах сана та паян
Туртса илен тăшман пур;

Вăл тăшмана пěтерме
Икě вăйлă аллăм пур,
Анчах ăна пěтерсен,
Унтан усал тěнче пур,—

тет Сетнер.

Çапла, юлашкинчен, Сетнер таçта вěçсе каясси çинчен мар, хăйěн тăшманне пěтересси çинчен калать. Çапла, Сетнерěн шухăшě сарăлсах, çěкленсех пырать. Вăл социальнăй шухăш пулса тăрать. Ăрăскал тупас тесен, пуянсемпе кěрешмелле, усал тěнчепе кěрешмелле,—çакă „Нарспи" поэмăн витěр витнě тěп шухăшě. Ку вăл, çав вăхăтрах, Ивановăн пěтěм творчествинчи тěп туртăм пулса тăрать. Поэмăн çак прогрессивла-историллě туртăмě ун чухнехи пěтěмěшле социальнăй обстановкăран килнě, поэт çав обстановкăна малта пыракан сийсем енчен пăхса ăнланнипе хăйěн шухăшěсене уçса, вăйлăлатса пынă.

Çапла, „Нарспи" авторě вулакана пысăк ыйту патне çитерсе тăрататать: михетерсемпе тăхтамансем—тăшмансем; вěсене вăйлă алăпа пěтерме те пулать; тăшмана пěтерсен, унтан усал тěнче юлать. Усал тěнче пуррине Иванов пěлет, анчах çав усал тěнчене мěнле пěтересси çинчен вăл „Нарспире" нимěн те каламасть; ăна мěнле пěтермеллине пěлмест.

К. Ивановшăн пуринчен те илемли—вăл пурнăç хăй. Поэт Нарспипе Сетнерěн сăнарěсене, поэзи меслечěсемпе ÿкерсе, çав чи илемлě япалана, урăхла каласан, шăпах пурнăçа юратма чěнет. Çавăнпа ěнтě эпир К. Ивановăн поэмине тулли кăмăлпа вулатпăр, унăн эстетикăллă никěсне çÿле хурса хаклатпăр.

Анчах „Нарспи" поэма пурнăçпа мар, вилěмпе вěçленет (Сетнер те, Нарспи те пěтет). Çапах та, Нарспипе Сетнерěн пурнăçě поэмăра тěп вырăн йышăнса тăни, вěсен кěрешěвě, вěсен таса та илемлě, вăйлă та тарăн юратăвě пире малтанах çирěп кăмăл парать те, Нар-

спипе Сетнерĕн вăхăтсăр вилĕмĕшĕн пирĕн çилĕсен хаярлăхне тăхтамансене, михетерсене хирĕç çĕклет. Çавăн чухне вара куç умне кĕрешекен Сетнер тухса тăнăн туйăнать, кĕрешекен Нарспи калана сăмахсем кĕретĕнех илтĕннĕ пек туйăнать. Вăл пĕтĕм чунтан тарăхса, хаяррăн, çине-çинех, пилĕк-ултă хутчен акă мĕн калать:

— *Качча пачĕç ирĕксĕр—*
Пулмарĕ-çке ырлăха.
Атте-анне ăссăрри
Ырлăха мар, хурлăха.

Качча пачĕç *ирĕксĕр—*
Савăнăç çук çак тĕнчен.
Атте-анне ăссăртан
Савни юлчĕ пĕр-пĕччен.

Качча пачĕç *ирĕксĕр—*
Ятăм çĕрчĕ тахçанах.
Атте-анне ăссăртан
Пулчĕ асапăм анчах.

Качча пачĕç *ирĕксĕр—*
Манăн пурăнăç хĕн-хур
Атте-анне ăссăртан.
Капла пурăнса мĕн пур?

Качча пачĕç *ирĕксĕр—*
Пулмарĕ-çке ырлăха,
Атте-анне ăссăрри
Ырлăха мар, хурлăха.

— Анчах манăн савни пур—
Çăлаймĕ-ши вăл мана?
Унăн вăйлă аллисем
Пĕтермĕç-ши тăшмана?

Çук, пуçăма çийиччен,
Тăшманăма пĕтерем,
Асапланса тўсиччен,
Тăхтамана... вĕлерем.

Нарспи те, Сетнер пек, „тĕнче“ ыйтăвĕ патнех çитсе тăрать („савăнăç çук тĕнчен“, тет вăл). Анчах вĕсем „усал тĕнчене“ пĕтериччен тăхтамансене пĕтерме тăрăшаççĕ. Вĕсем „усал тĕнчен“ пысăкăшне, унăн вĕçне-хĕррине пĕлеймеççĕ-ха, тăхтамансене вара вĕсем кĕретĕнех кураççĕ, вĕсемпе кĕрешеççĕ.

Çапла, Нарспи Тăхтамана пĕтерет. Анчах вăл ăна вĕлермен пулсан, çав ирсĕр тăшмана пурпĕрех Сетнер

пĕтерсе тăкнă пулĕччĕ. Нарспи хăйĕн ĕçне тунă чухне Сетнер те Тăхтамана пĕтерес шухăшпах килĕнчен тухса каять:

Сетнер утрĕ пĕр-пĕччен,
Кĕрсе кайрĕ вăрмана.
Нарспи асапне илтсе,
Вилĕм сунать тăшмана:

— Тĕттĕм пулĕ, каç пулĕ
Тăшман патне çитиччен.
Тăшман чĕри лăпланĕ
Хĕвел кусса тухиччен.

Хĕвел тухĕ, çутатĕ,
Этем тăрĕ ыйхăран.
Тăшман анчах вăранмĕ
Ыйхи ытла йывăртан.

Хĕвел тухĕ, çутатĕ,
Эпĕ пулăп вăрманта.
Тăшман, выртăн, хускалмăн,—
Нарспи пулмĕ çуртăнта.

Çакă вăл—мул тĕнчинчен килсе тăракан хурлăха хирĕç тăни пулмасан, çăткăнлăха, чыссăрлăха, ăссăрлăха питлени пулмасан, мĕн пултăр-ха? Нарспи хăй те пĕтме хатĕр, анчах ахаль мар, вăл хăй пĕтнипе тăшмана пĕтересшĕн. Харсăр шухăш! Кĕрешӳ çине шанни!—акă мĕнпе палăрса тăраççĕ Нарспи çине-çинех калани (эпир курсивпа палăртнă) хăватлă сăмахсем.

Эппин: „Нарспи“ поэма социальнăй кĕрешĕве кăтартса панипе пĕрлех, вăл пусмăр тĕнчине, укçа-тенкĕ çинче, эксплуатаци çинче тытăнса тăракан „усал тĕнчене“ пĕтерме чĕнет.

„Нарспи“ поэма—1905—1907-мĕш çулсенчи революци вăхăтĕнче пулса çитнĕ произведени. Унта çак революцичченхи вăхăта илнĕ пулин те, пĕрремĕш революци панă шухăш-кăмăл уççăнах сисĕнсе тăрать. 1905—1907-мĕш çулхи революцисĕр „Нарспи“ çавăн пек вăйлă произведени пулман пулĕччĕ. „Нарспи“ вăл чăннипех те пĕрремĕш революци панă парне пулса тăрать.

4.

„Поэт,—тет В. Г. Белинский,—унăн талантĕнче нацилле кăмăл пулмасан, вăл яланах, ку е çав таран, вăхăтлăха пулнă, иртсе пыракан явлени пек, вăл—малтан

хăйĕн турачĕсене сарлакан ўстерсе янă, анчах тымарĕсене çĕр ăшне тарăнрах кĕртме вăй çитереймен пирки хăрса кайнă йывăç пек".

„Хăрса кайнă йывăç пек" поэтсен произведенийĕсем нумая пымаççĕ. Вĕсем халăх патне çитеймеççĕ, çул çинчех çухалаççĕ, халăх кăмăлĕнче, ăс-тăнĕнче нимĕнле йĕр те хăвараймаççĕ. Константин Иванов пек поэтсем, халăха нихçан манми шухăшсем парса, унăн кăмăлне кĕрсе вырнаçса, ĕмĕрсем урлă çутă çăлтăрсем пек курăнса тăраççĕ.

Мĕншĕн Пушкин, Лермонтов, Некрасов халăха çывăх? Мĕншĕн вĕсен произведенийĕсем çаплах пирĕн кăмăлсене çĕклеççĕ, шухăшсене хускатса ырă туйăм кĕртеççĕ?

Мĕншĕн тесен, вĕсем чи малтан—халăх поэчĕсем, наци поэчĕсем пулнă. Вĕсем вырăс халăхĕн нацилле кăмăлне, нацилле уйрăмлăхĕсене туллин кăтартса панă, аслă вырăс халăхĕн ирĕке юратакан, ытти халăхсене тăванла сума сăвакан шухăшĕсене палăртнă.

Мĕншĕн „Нарспи" вулакансене килĕшет, вĕсен кăмăлне çаплах çĕклетет?

Мĕншĕн тесен вăл—аслă вырăс халăхĕн ирĕке юратакан литературинчен вĕренсе пынă поэтăн произведенийĕ. Унта, чăваш халăхĕн нацилле кăмăлне кăтартса панă вăхăтрах, мĕнпур халăхсене килĕшекен шухăшсене каласа панă. „Нарспи"—гуманизм шухăшĕпе витĕр витнĕ произведени. Вăл поэма этеме хăйĕн вăйхалне ĕнентерет, ун çине шанса пурăнма вĕрентет.

Çакă çутă тĕнчере
Вăйли çук та этемрен,—

çак шухăша, чăн-чăн гуманизмăн принципĕсемпе килĕшсе тăракан шухăша поэт-мыслитель çеç каласа пама пултарнă. Чăн-чăн этеме мухтакан генилле шухăш „Нарспи" поэмăн тĕпре тăракан шухăшĕ пулса тăрать, ытти шухăшсем вара пурте çав философиллĕ шухăша пăхăнса тăраççĕ.

К. Ивановăн çĕр çинче Этем хăватлă пулса тăма тивĕçлĕ тенĕ шухăшĕ—Максим Горькинни пек шухăш. М. Горький, Этеме мухтаса: „Человек—это звучит гордо", тенĕ (тепĕр произведенийĕнче тата: „Превосходная должность—быть на земле человеком", тесе çырнă).

Чăваш поэчĕ К. Иванов вырăссен аслă писателĕпе, Максим Горькипе, пĕр вăхăтра, ирсĕр патша самани вĕсене пусмăрланă пулин те, Этеме мухтанине, Этем ҫинчен кăмăлĕсене хăпартса витĕмлĕ сăмах каланине эпир паян кун та уйрăмах палăртатпăр. Совет Союзĕнче Этем пĕлтерĕшĕ кунран-кун ӳссе пырать пулсан, капитализмлă тĕнчере вара пачах урăхла: буржуаллă литература Этемĕн тивĕҫне варалас шутпа, Этем чунĕ лапăрчăк та ирсĕр тесе ĕнентерес шутпа тем те пĕр хăтланать. Буржуази философийĕпе литератури ҫынсен чун-чĕрисене хăртса ҫĕртесшĕн, ĕҫҫыннисен пусмăра хирĕҫ кĕрешес кăмăлĕсене путарса лартасшăн, ҫапла вара, капитализм пусмăрне тата та ытларах ҫирĕплетесшĕн. Тĕнчери прогрессивлă литературăпа реакциллĕ литературăсем хушшинче ним килĕшми хаяр кĕрешӳ пырать. Прогрессивлă литература пуҫĕнче совет литератури, Этем пĕлтерĕшне чи ҫӳлĕ хисепе ҫĕклекен, ăна мухтакан, ăна хӳтĕлекен литература тăрать.

Ҫак кĕрешӳре эпир Константин Иванов пек писательсен ячĕсемпе тивĕҫлипех мухтанатпăр, мĕншĕн тесен ҫав хастар писательсем, халĕ те, пирĕнпе юнашар тăрса, капитализма хирĕҫ—пăнтăхса пыракан усал тĕнчене хирĕҫ кĕрешеҫҫĕ.

* *
*

Константин Ивановшăн Этем чи малти, чи ҫӳлти вырăнта тăрать. Анчах мĕнле кăтартса парать-ха вăл ҫынсен сăнарне, ҫынсен характерне?

„Нарспи" поэмăри кашни герой иртнĕ саманан уйрăм сăнарĕ пулса тăрать. Михетерпе Тăхтаман—пуянсен, кулаксен сăнарĕсем; Сетнер—чухăнсен сăнарĕ; Нарспи—тĕрĕслĕхшĕн тăракан таса чĕреллĕ хĕрарăм сăнне кăтартса парать; Сентти—ҫамрăк ача ҫеҫ мар, вăл—нимĕнпе те пăсăлман ҫын сăнарĕ, вăл—тап-таса чĕре.

„Нарспи" поэмăра, ҫак типсемсĕр пуҫне, тата Сетнер амăшĕпе юмăҫ старик ҫинчен асăнма пулать. Юмăҫ старик—авалхи йăласене, тĕшмĕшсене тытса пыракан ҫынсен сăнарĕ.

„Нарспире", ҫав тĕп геройсемсĕр пуҫне, ятсăр ҫынсем нумай. Поэмăна вуланă чухне пĕрмаях ялти ҫынсене туйса тăратăн, халăх пуррине сисетĕн. Унта чăваш

халăхĕн ĕçĕсем, йăлисем, шухăш-кăмăлĕсем, ĕмĕчĕсем палăраççĕ, чăваш юрри-кĕввисем илтĕнеççĕ.

„Нарспи“ поэмăн геройĕсем—хăйсен сăнĕпе те, шухăшĕсемпе те манми геройсем. Поэмăна пĕрре вуласанах вĕсем асра тăрса юлаççĕ, шухăшласанах куç умне тухса тăраççĕ.

Акă, сăмахран, Нарспи. Мĕнле хитре вăл, мĕнле таса:

Ешĕл курăк хушшинче
Сап-сарă чечек ӳсет;
Аслă Силпи ялĕнче
Нарспи ятлă хĕр ӳсет.

Пичĕ-куçĕ пит хӳхĕм,
Хирти сарă чечек пек.
Икĕ куçĕ хуп-хура,
Икĕ хура шăрçа пек.

Явăнаççĕ хыçалта
Çивĕт вĕçĕ кăтрисем.
Утса-утса пынă чух
Шăнкăртатать тенкисем.

Куçĕсемпе пăхнă чух
Каччăн чĕри çĕкленет,
Çӳхе тути кулнă чух
Каччă чунĕ çемçелет.

Хитре сарă чечеке
Ăшă куçпа кам пăхмĕ?
Ун пек лайăх хитре хĕре
Мĕнле каччă юратмĕ?

Кунта эпир Нарспи портретне куратпăр. Чăвашсем хитре хĕрсене сарă чечекпе танлаштараççĕ. К. Иванов та, чăваш фольклорне лайăх пĕлнĕскер, Нарспие „хирти сарă чечекпе“ танлаштарса кăтартать.

Нарспи сăнне поэт тата ĕçре кăтартса парать. Акă Нарспи мĕнле ĕçлет:

Ирех тăрать, тумланать,
Нарспи ĕçе тытăнать:
Е пурçăн çип илет те,
Юрла-юрла тĕр тăвать;

Е çĕлеме ларать те,
Çĕвви шăрçа пек пулать;
Сӳс хӳреллĕ хурçă йытă
Пĕр кĕрет те пĕр тухать;

Е пир тĕртме ларать те
Вылянтарать ăсине;
Е хултăрчă тытать те,
Çипне тирет çĕррине;

Е сак çинчи кушакĕ
Питне çăва пуçласан,
Апат хатĕр хăнашăн
Алли-ури çăмăлран...

Ку йĕркесем Нарспи портретне тата та уçăрах, илемлĕрех тăвассĕ. Ĕçлемен çын темле илемлĕ пулсан та, хăйĕн илемне çителĕклĕ таран кăтартаймасть. Çыннăн илемĕ, ăсĕ, кăмăлĕ нумай чухне ĕçре палăрать. Ĕçлекен çынна çеç халăх юратать.

Халăх калана тăрăх, ĕç хуйха пусарать, ĕмĕте çĕклет.

Поэмăн пуçламăшĕнче эпир хитре хĕр ÿснине çеç куратпăр-ха. Унтан вăл „хирти сарă чечек пек" пулнине куратпăр. Малалла вуласан, куç умне Нарспин ĕçри сăнĕ тухса тăрать. Вăл выляма-кулма çеç мар, ĕçлеме те лайăх пĕлет,—пур çĕрте те хăйне типтерлĕ тытать.

Нарспи Сетнере юратать. Çак юратура вĕсен шухăш-кăмăлĕ палăрать. Нарспипе Сетнере автор Михетерпе Тăхтамана хирĕç тăратнă. Ку вăл икĕ лагерь. Çак лагерьсем хушшинчи кĕрешÿре Сетнерĕн вăйĕпе сăнĕ çеç мар, унăн социальнăй шухăшĕсем те курăнассĕ.

Сетнер—чухăн ача; сарă каччă. Унăн портретне эпир çак строфасенче куратпăр:

Çÿлĕ валак патĕнче
Вată йăмра ешерет.
Куллен ирех çавăнта
Сетнер Нарспие кĕтет.

Кĕте-кĕтех шăварать
Урхамах пек лашине.
Шыва анать витрипе
Нарспи куллен ирхине.

Нарспи икĕ витрепе
Шăлтăр-шалтăр килет-çке.
Савăннипе Сетнерĕн
Чĕри кăлт-кăлт сикет-çке.

Нарспин çÿхе тутисем
Кулаççĕ-çке таçтанах.
Çÿлĕ валак пуçĕнче
Сетнер тăрать çутăлсах

Йăлтăр-ялтăр куçĕсем
Сар хĕр çине пăхаççĕ,
Çар мăйăхлă тутисем
Ăшă сăмах калаççĕ.

Кунта автор Нарспи портретне татах та анлăлатнă, çитмен тĕссене çитернĕ. Çав вăхăтрах Сетнер сăнне те кăтартнă.

Сетнерпе Нарспин телей çук. Çак çамрăксен телейне, юратăвĕпе ĕмĕтне михетерсемпе тăхтамансем пĕтерсе хураççĕ.

Михетер—çичĕ тарçăпа пурăнакан çĕрме пуян, усал кулак, мухтанчăк этем. Вăл укçашăн хĕрне сутса ярать. Укçа ăна уртарать, ăсран кăларать.

К. Иванов, Михетер портретне кăтартса панă чухне, йытă пит-куçне асра тытнă. Сăмахран, çак тĕслĕхсене илме пулать:

Нарспи тĕлĕк тĕлленет:
Ашшĕ йытă пулнă та,
Шăлĕсемпе шаккаса
Сиксе çӳрет вăрманта.

Е тата:

Урнă йытă Михетер
Хăй саламат йатрĕ те
Тытăнчĕ-çке тулама
Çыхса хунă Сетнере.

К. Иванов архивĕнче тĕлĕнмелле картина сыхланса юлнă. Вăл картина çинче эпир хăрушла ирсĕр йытă пуçне куратпăр. Картина айне Иванов „Нарспи тĕлĕкĕ“ тесе çырнă. Çакă вăл—шăпах урнă Михетер пулнă.

Тăхтаман портретне Иванов тата та уççăнрах кăтартса парать.

Акă Тăхтаманăн, „чипер каччăн“, „ырă кĕрӳн“ сăнарĕ питрен тытăнса ура тупанне çитичченех:

Лаптăк сăмса, хĕсĕк куç,
Сарă çӳçпе сар сухал.
Лаши вĕссе пырупа
Пичĕ-куçĕ пит усал.

Хура сăкман, сар çĕлĕк,
Çамки çинче тенкĕпе.
Шурă чăлха-çăпата
Пит килĕшет кĕрĕве.

К. Иванов Тăхтаманран кулать, унăн тискерлĕхне кăтартса парать, питлесе тăрăхлать:

Хушăлкара туй иккен,
Туйĕ ытла шеп иккен.
Шур сухаллă Тăхтаман
Туйне тăвать, тет, иккен.

Чипер каччă Тăхтаман
Силпи хĕрне çаклатнă.

Е тата тепĕр тĕслĕх:

Ырă кĕрӳ Тăхтаман
Туй кĕлетне астăвать:
Куллен-кунах арăмне
Саламатпа кастарать.

Мĕскĕн арăмĕ тӳсет
Асапсене чĕнмесĕр.
Ухмах упăшка хĕнет
Мĕн пуласне пĕлмесĕр.

. . . .

Хĕне, хĕне, Тăхтаман,
Чунне кăлар унăнне.
Асаплантар, Тăхтаман,
Хурсам йытă вырăнне.

Хĕне, хĕне, Тăхтаман,
Санран çамрăк ан култăр!
Асаплантар, Тăхтаман,
Нарспи часах ватăлтăр.

Анчах кайран хăвăнах
Ӳкĕнмелле ан пултăр.
Хĕне, хĕне, Тăхтаман,
Санран çамрăк ан култăр!

Михетерпе Тăхтаманăн, тĕрĕссипе каласан, çын сăнарĕ те çук. Вĕсем иккĕшĕ те мулшăн, укçа-тенкĕшĕн хыпса-çунса çӳрекен çăткăнсем. Вĕсем иккĕшĕ те этем чысне çухатнă,—вĕсемшĕн хакли этем чысĕ мар, укçа.

Тăхтаман Нарспие качча илет. Анчах юратса илет-и-ха? Çук, юратса мар. Тăхтамана юрату туйăмĕ хускатмасть, унăн юратас туйăмне укçа хăртса, пăсса хунă. Тепĕр енчен тата, çутçанталăк хăех, чĕрĕ тĕнче законĕсене пула, унăн хĕрарăма юратас туйăмне хăртма тытăннă, питне-куçне пĕркелентернĕ, сухалне кăвакартнă... Çитменнине тата çуралнă чухнех ăна пурнăç кĕске ас панă.

Эсĕ çамрăк хĕрарăма юратас тетĕн пулсан, ху та çамрăк пул, вăл та сана юраттăр. Ху юратакан хĕрарăм сана юратмасть пулсан, урăхла каласан, санăн юратăву хĕрарăм чĕрине хускатмасть, ун енчен юрату тĕл

пулмасть пулсан, çапла вара, эсĕ çав хĕрарăмшăн вăл юратнă çын пулса тăраймастăн пулсан,—санăн юратăву вăйсăр пулса тăрать. Анчах Тăхтаманăн чăн-чăн юрату çук-çке. Çак ватсупнă этем çамрăк Нарспие юратмасăрах, хĕрарăм юратăвĕсĕрех, иккĕн пĕрле пулса, хăйĕн арлăх ыйтăвĕсене выльăхла кăнăçтарса пурăнасшăн. Таса чун-чĕре, таса шухăш-кăмăл ун пек „юратăва“ йышăнмасть, тӳсме пултараймасть. Анчах укçа çинче тытăнса тăракан общество çавăн пек юратăва лайăх тӳсет, кăмăлласа ырлать. Ун пек обществăра укçа хуçи, Маркс тăрăхласа çырнă сăмахĕсемпе каластăк, çакăн пек шухăшлать:

„Укçана пула маншăн мĕн пурри, эпĕ тӳлеме пултарни, урăхла каласан, эпĕ укçа парса сутăн илме пултараканни — вăл пĕтĕмпех *эпĕ хам*, укçа хуçи. Укçа вăйĕ мĕн тери хăватлă, манăн вăй та çавăн пекех хăватлă. Укçа пултарулăхĕ—ман пултарулăх, укçа хуçи пултарулăхĕ; çак пултарулăх—пысăк вăй. Çавăнпа та эпĕ пурри, эпĕ пулма пултарни пĕрре те манăн уйрăмлăхăмран килмест, укçаран çеç килет. Эпĕ чăлах-чĕлĕх çын, анчах эпĕ *чи хитре* хĕрарăма сутăн илме пултаратăп; апла пулсан, эпĕ ĕнтĕ чăлах-чĕлĕх мар, мĕншĕн тесен çав чăлах-чĕлĕхĕн илемсĕрлĕхĕ, унăн çынсене манран пистерекен, тĕртсе яракан вăйĕ, укçана пула, пĕтсе ларнă. Ан тив эпĕ—хамăн уйрăмлăхăм тăрăх — *уксах* çын пулам; анчах укçа мана 24 ура парать, эпĕ ĕнтĕ уксахламастăп; эпĕ ирсĕр, чыссăр, ухмах та тӳрĕ мар çын, анчах укçа чыслă—апла пулсан, укçа хуçи те чыслă çын пулса тăрать. Укçа—чи пысăк ырлăх,— апла пулсан, укçа хуçи те ырă çын; кунсăр пуçне укçа мана тӳрĕ мар тунă ĕçрен хăтарать, мĕншĕн тесен мана çав-çавах тӳрĕ кăмăллă çын теççĕ. Эпĕ мăка ăслă çын, анчах укçа мĕнпур япаласене чи çивĕч ăс парать,—укçа тытакан çын ăçтан мăка ăслă пултăр-ха? Кунсăр пуçне тата укçа хуçи чи çивĕч ăслă çынсене сутăн илме пултарать, камăн çав çынсене тытмалли власть пур, вăл вара чи ăслă çынран та ăслă мар-и? Манăн вара, укçана пула, çын чĕри ĕмĕтленекен япаласене *пурне те* туянма пултараканскерĕн, этемри мĕнпур пултарулăхсем çук-и? Укçа манăн пултарулăхсăра пултарулăх туса хумасть-и-ха?“ [1]

---

[1] *К. Маркс и Ф. Энгельс.* Об искусстве. 1940. 68 стр.

Çакăн пек шухăшсене пĕр-пĕр капиталист, пĕр-пĕр ял пуянĕ хăй ăссĕн шутласа кăларман, вĕсене Михетерпе Тăхтаман та шутласа кăларман,– вăл шухăшсене укçа çинче тытăнса тăракан çыхăнусем, укçа отношенийĕсем укçа хуçисен пуçне кĕртсе хунă, чĕри витĕр кăларса чĕресĕр, чунĕ витĕр кăларса чунсăр, ăсĕ витĕр кăларса ăссăр туса хунă, çынна хисеплес, юратас туйăмсене типĕтсе, хăртса, пĕтерсе лартнă.

Нарспипе Сетнер юратăвĕ ун пек мар. Вĕсем пĕр-пĕрне чăн-чăн юратупа юратаççĕ. Чăн-чăн юрату—чи паха, чи таса юрату. Вăл чĕресене хавхалантарать, ĕçре вăй-хăват парать, çунатлантарса тăрать. Чăн-чăн юрату—арçын хĕрарăма, хĕрарăм арçынна чун-чĕререн юратни—пĕр-пĕрне юратса пĕрле пурăнакан, пĕрле ĕçлекен, йывăрлăха та, савăнăçа та пĕрле тӳссе ирттерекен, мăшăрсен ĕçри пултарулăхне, пуçри шухăшĕсене, чĕрери туйăмĕсене аталантарса тăрать.

Çĕр ăшĕнче выртакан ылтăн муклашки таса, анчах чăн-чăн юрату унтан та тасарах,—çĕр хут, пин хут таса, темрен те хаклă. Ăна кĕмĕлпе те, ылтăнпа та илме çук. Анчах пуян аллине лекнĕ ылтăн, тен темиçе хут ĕççыннисен тарĕпе çăваннă пулĕ, чи усал вăрă аллинче пулнă пулĕ, юн ăшĕнче выртнă пулĕ,—çавăн пек ылтăнпа ĕнтĕ эксплуатаци тĕнчинче юратăва сутăн илеççĕ, чыслăха, чĕрене, чуна сутаççĕ.

Çын юратăвне укçашăн пĕтернине Нарспи пĕлет,—теори тăрăх мар, чун-чĕрепе туйса, курса пĕлет. Акă Нарспи юратăва мĕнле ăнланать:

Тупрĕ пуян упăшка
Атте-анне хăй хĕрне,
Анчах унта мĕн усси—
Юратмасан пĕр-пĕрне?

Тату, ырă, килĕшсе
Иккĕш пĕрле пурăнсан,
Çĕр хут ытла телейлĕ
Юрлă çын та пуянран...

Михетер „урнă йытă“ пулсан, Тăхтаман—выçă „кашкăр“. Çамрăк Нарспи çав йытăсемпе кашкăрсен тĕнчине хăюллăн питлет:

Эй, аттеçĕм, пурнăç мар
Савман каччă килĕнче...
Пуянлăхра анчах мар,
Ыр курасси—çыннинче...

Кивӗ тӗнчен этеме этем пусмӑрлани ҫинче, ырлӑха укҫара ҫеҫ курни ҫинче тытӑнса тӑракан йӑлине питлесе тӑрӑ шыв ҫине кӑларни уйрӑмӑнах тата Нарспин ҫак сӑмахӗсенчен курӑнать:

Эсир мана ӳстертӗр,
Ача чухне юратрӑр,
Анчах ӳссе ҫитрӗм те,
Хӗрӗр чунне курмарӑр.

Эпӗ сире кӗлтурӑм,
Эпӗ сире йӑлӑнтӑм.
Вӗҫне ҫите пуҫласан,
Йӑваланса макӑртӑм.

Анчах эсир хӗрӗре
Ӳстерессе ӳстертӗр,
Ӳстертӗр те, укҫашӑн
Сутса ярса пӗтертӗр.

. . . .

Мӗншӗн ҫапла ху хӗрне
Парса ятӑн кашкӑра?—
Саншӑн ҫав пур ырӑлӑх
Мӗн пурӗ те укҫара...

Михетерпе Тӑхтаман—эксплуататорсем, халӑх юнне ӗҫекенсем, ирӗклӗх тӑшманӗсем. Ахальтен мар ӗнтӗ Нарспипе Сетнер вӗсене кашни сӑмахра тенӗ пекех „тӑшман“, „ҫичӗ ют“ теҫҫӗ. Тӗрӗс калаҫҫӗ вӗсем! Вӗсен сӑмахӗпе халӑх килӗшет. Вӗсен сӑмахӗ халӑх чӗрине хавхалантарать.

Шӑпах ҫавӑнпа ӗнтӗ Нарспипе Сетнер чӑваш халӑхӗн литературӑри юратнӑ геройӗсем пулса тӑчӗҫ.

Шӑпах ҫавӑнпа ӗнтӗ хальхи вӑхӑтра хӑшпӗр ҫамрӑк мӑшӑрсем хӑйсен малтанхи ывӑлне Сетнер ятне параҫҫӗ, малтанхи хӗрне Нарспи ятне параҫҫӗ. Ҫав ҫӗнӗ сетнерсемпе нарсписем халӗ совет шкулӗсенче вӗренеҫҫӗ, колхоз уйӗсенче, заводсенче ӗҫлеҫҫӗ.

Шӑпах ҫавӑнпа ӗнтӗ „Нарспи“ алран кайми кӗнеке пулса тӑчӗ, ӑна кашниех харпӑр хӑйӗн килти библиотекинче тытма тӑрӑшать, Пушкинпа Лермонтов кӗнекисемпе юнашар хурать [1].

[1] Сӑмахран, ЧАССР Ҫутӗҫ министерствине ҫакӑн пек хут килнӗ: „Ку ҫырӑва эпӗ инҫетри Ҫӗпӗртен ҫыратӑп. Эпӗ—вӑтам шкулта ӗҫлекен учитель. Ҫамрӑк чухне эпӗ Константин Ивановӑн „Нарспи“ ятлӑ тӗлӗнмелле паха поэмине вуласаттӑм. Унтанпа ӗнтӗ нумай вӑхӑт иртрӗ. Эпир пурӑнакан Кемерово хулинче „Нарспи“ тупма ҫук. Пирӗн ҫемьере пурте чӑвашсем. Эпир ҫак кӗнекене тупса илесчӗ тесе, ӑна хамӑрӑн килти библиотекӑра тытасчӗ, тепрер хут вуласа тухасчӗ тесе питех те хытӑ ӗмӗтленетпӗр. „Нарспие“ пире ярса парсан, тем пекех хавас пулӑттӑмӑр. Салампа *М. Павлов*“.

„Нарспи“ поэмăра тата Сентти ятлă ача пур. Вулакансем час-часах: кам ачи вăл? мĕн шутпа çав ачана поэмăра кăтартнă?—тесе ыйтаççĕ.

Нарспи хуйхи çинчен çырнă май, К. Иванов Сентти çинчен „пăяхăшин ачи“, тет. Малалла эпир çакна куратпăр: Сентти—ырă кăмăллă чипер ача. Вăл пирĕн куç умĕнчех—сиксе выляса çӳрет:

Чипер ача Сентти пур,
Чупса çӳрет урамра.
Кĕвентине утланса,
Ача вылять лашалла.

Аслă урам тăршшĕпе
Чиксĕр тусан кăларать,
Хура чикан пек хура
Каçпа килне таврăнать.

Чипер ача Сентти пур,
Чупса килет лашипе,
Хăйĕн пĕчĕк чĕлхипе
Пакăлтатать инкĕшпе.

Çĕнĕ çын та Нарспи кин
Пĕрмаях вăл хуйхăрать,
Пăяхăшин ачине,
Сенттие, çеç юратать.

Çĕнĕ çын та Нарспи кин
Пĕрмаях вăл хуйхăрать,
Сенттипе çеç калаçса
Хăй хуйхине пусарать.

Çавтер ырă ачана
Турă чунне панă çав,
Кулса сиксе вылямa
Кайăк чунĕ янă çав.

Çичĕ çулхи ачара
Чăваш чунĕ ларать çав:
Пĕчĕк куçĕ йĕрсен те,
Йăваш тути кулать çав.

Чипер ача Сентти пур,
Инкĕш патне йнтăлать;
Хăйĕн пĕчĕк чĕлхипе
Инкĕшне вăл йăпатать:

— Ан йĕр, инкем, ан йĕрсем,
Тутăрупа шăл куçна.
Ан хуйхăрсам, инкеçĕм,
Хăваласам хуйхăна.

Çак йĕркесенчен мĕн куранать-ха? Ака мĕн: Сентти — ним хуйха-суйхасар ача; телейсĕр Нарспи пĕр Сенттипе çеç каласса хăйĕн хуйхине пусарать; Тахтаман кил-çуртĕнче Нарспие таса чĕреллĕ çичĕ çулхи ача çеç йăпатма пултарать.

Сентти чунне мул тĕнчи мăкăлтаса пăсайман-ха. Унăн хуйха-суйха çук. Çамрăк Сентти халлĕхе кулса сиксе, лашалла выляса çеç çӳрет. Нарспи мĕншĕн вĕри куççуль тăкнине ыра Сентти пĕлеймест, мул тĕнчи çынсен телейне путарса тăнине те вăл ăнланаймасть. Уншăн пуянĕ те, чухăнĕ те пĕр пекех, вăл никама та хур туман, никамăн телейне те пăсман, никамăн кун-çулне те пĕтермен, çын укçи-тенкине туртса илмен, никам çинчен те усал шухăш шухăшламан. Пĕр сăмахпа каласан, Сентти—тап-таса, чи ыра чĕреллĕ çын, унăн чунĕ „кайăк чунĕ“ пек. Унăн пĕтĕм „усал ĕçĕ“ те хăйĕн „паттăр лашине“ (кĕвентине) „хăй аллинчи хуллипе“ çапни çеç, „ăнсăртран инкĕшне урипе тапса“ илни çеç.

Сентти сăнарĕ, унăн ĕçĕ-хĕлĕ, вăййи-кулли, ĕмĕчĕ, шухăшĕ инкĕшĕн хуйхи-суйхине, унăн тарăнăшне тата та уççăнрах кăтартать, кивĕ ăрупа çĕнĕ ăру хушшинче мĕн тери пысăк уйрăмлăх пулни çинчен калать. Сенттисен чунĕ — „кайăк чунĕ“, таса чун; сетнерсемпе нарсписен чунĕ те таса, вĕсен ĕмĕчĕ çута. Михетерсемпе тăхтамансен ăшне чун вырăнне укçа шухăшĕ кĕрсе ларнă, чĕри кăвакарса пăнтăхсах кайнă, хура юнпа тулса ларнă; вĕсен ĕмĕчĕ—мул пухасси, мулшăн тăван хĕрне, арăмне, тăван ялне, халăхне сутса ярасси,— пĕр сăмахпа каласан, кулакла, капиталистла пуясси.

Сетнерпе Нарспи пĕр-пĕрне ыра кăмăлпа, таса чунпа, таса ĕмĕтпе юратаççĕ. Вĕсен таса юратăвĕ калама çук вăйлă.

Поэт ака мĕн çырать:

Шавлать, кашлать сĕм вăрман,
Вĕçĕ-хĕрри куранмасть.
Кутсăр-пуççăр çил тухсан,
Чăрăнассăн туйăнмасть.

Шавлать, кашлать сĕм вăрман,
Тамăкри пек ахăрать.
Те арçури, те шуйттан
Çавтериех ашкăнать.

Тапхăр-тапхăр çил килет
Пăлтăр-палтăр çавăрса.

Тĕттĕм вăрман ӳхĕрет
Çĕре çитех авăнса.

Хура пĕлĕт пĕрмаях
Шăвать вăрман тăрринче.
Ярать çиçĕм çĕр çурсах
Хура пĕлĕт хушшинче.

Анчах, пăхăр-ха, Нарспипе Сетнер вăрманта пыраççĕ, вĕсен тем пек вăйлă юратăвне аса илĕр-ха:

Икĕ савни пĕрлешсен,
Пуçне тайрĕ ват юман.
Пĕр-ик тапхăр çил вĕрсен,
Шăп лăпланчĕ сĕм вăрман.

Хура пĕлĕт саланса
Пĕтрĕ вăрман хыçĕнче.
Хĕвел пăхать шăратса,
Кайăк юрлать йăвинче.

Курăк çинчи сывлăма
Хĕвел парать ăшшине.
Икĕ чуна савăшма
Хĕвел парать çуттине.

Ялтăртатать ырă кун.
Усал кунăн мĕн ĕç пур?
Савăнса утать ик чун,
Çичĕ ютăн мĕн ĕç пур?

Çак икĕ цитатăра картина çеç мар, вĕсенче питех те тарăн шухăш: Нарспипе Сетнер юратăвĕ вăрман шавĕнчен те вăйлă; вĕсен юратăвĕ — ырă кун, хĕвел ăшши, йăвари кайăк юрри. Çак икĕ çамрăк пĕр-пĕрне çав тери вăйлă юратаççĕ пулсан, вĕсен юратăвĕ ырă кун пулсан,—усал кунăн мĕн ĕç пур? çичĕ ютăн мĕн ĕç пур? тăхтамансен мĕн ĕç пур? усал тĕнчен мĕн ĕç пур?

Вăйлă сăнлăх панă, хăватлă шухăш каланă поэт. Шухăшĕ пуçа кĕрсе юлать, сăнлăхĕ куç умĕнче тăрать. Манмастăн вĕсене, мĕншĕн тесен вĕсенче чăн-чăн искусство вăйĕ, вĕсенче ырă шухăш.

„Нарспи" идейăсен анлăшĕпе тарăнăшĕ енчен çеç мар, вĕрилĕх, çепĕçлĕх, эмоциональность енчен те ытарма çук паха произведени пулса тăрать. „Нарспин" содержанийĕпе форми ним уйрăлми пĕрлĕх: унăн илемлĕхĕсем, художествăллă сăнлăхĕсем, унăн чĕлхи поэт шухăшĕсене вăйлăрах пулма пулăшаççĕ; тепĕр майлă та, — „Нарспири" ырă шухăшсем поэмăн илемлĕхне тата та çӳлерех çĕклеççĕ.

5.

„Нарспи“ поэмăна К. В. Иванов 1907 çул вĕçĕпе 1908 çул пуçламăшĕнче çырнă, тенĕччĕ. Ăна çыриччен вăл хăйĕн ытти произведенийĕсене çырса хăшпĕр таран опыт илме ĕлкĕрнĕ. Сăмахран, Иванов 1907 çулта виçĕ юмах („Тимĕр тылă“, „Тăлăх арăм“, „Икĕ хĕр“) çырнă. Çав çулхинех „Выçă аптăранисем“, „Шуйттан чури“ произведенисене те çырнă. Ку юмахсемпе сăвăсене çырнă чухне Иванов халăх творчествипе ытларах усă курнă. „Нарспие“ çырнă чухне вара вăл халăх творчествипе тата та ăстарах усă курнă.

К. Иванов халăх творчествинчен илнĕ юрăсемпе, такмаксемпе хăюллăн усă курнă. Анчах вăл вĕсен тĕп йĕрне пăсман. Кун çинчен çак тĕслĕхсем лайăх каласа параççĕ:

Шăнкăр-шăнкăр шыв юхать,
Шăнкăрч чĕппи шыв ĕçет,—
Чĕкеç чĕппин мĕн ĕç пур?
Ылтăнпа кĕмĕл тавлашать—
Пăхăр укçан мĕн ĕç пур?
Тăванпа тăван тавлашать,—
Çичĕ ютăн мĕн ĕç пур?

Ку чăваш халăх юрри. Çак юрăпа „Нарспире“ акă мĕнле усă курнă:

Йăлтăртатать ырă кун,
Усал кунăн мĕн ĕç пур?
Савăнса утать ик чун,
Çичĕ ютăн мĕн ĕç пур?

К. Ивановăн чĕлхинче те халăх творчествинчи пек элементсем, формăсем сахал мар. Фольклорта хăшпĕр чухне подлежащи нумайлă хисепре, сказуемăй пĕреллĕ хисепре пулнине курма пулать. Тĕслĕхшĕн çакна илер:

И, çилсем вĕрет,
вичкĕн çил вĕрет,
вăйлă çăмăрсем
капланса килет.

Çакăн пек форма „Нарспире“ те пур.

Çĕр çĕмĕрсе каччăсем
Ташлать хапха умĕнче.

Утса-утса пынă чух
Шăнкăртатать тенкисем.

К. Иванов чăваш пурнăçне, йăлине, чĕлхин уйрăмлăхне пит те аван пĕлнĕ. Сăмахран, „Нарспире“ тата çакăн пек вырăнсем тĕл пулаççĕ:

Ялти тантăш тăвансен
Пырĕ тĕпĕ ярăнать.

Эсĕ мана хĕнесе
Кĕлрен вутă тăвас çук.

Кăтăр-кăтăр арман чулĕ
Чĕре çинче авăрать.

Кăнтăрлапа пĕтĕм ял
Пĕççисене шарт çапать.

К. Иванов творчествинче халăх юрринчи пек танлаштарусем, сăмах çаврăнăшĕсем те сахал мар тупма пулать:

Мĕншĕн шăппăн ларатăр,
Мĕншĕн шăппăн ларатăр?
Шăппăн-шăппăн лармашкăн
Шăпчăк чĕппи мар эпир.

Тухса кайрĕç хăтасем
Ырă юрă юрласа:
„Айтăр каяр çулпала
Курка тулли пылпала".

К. Иванов халăх сăвви-юррипе усă курнă чухне киввине, пĕтсе пыраканнине, идеализацилемен, вăл çутă ĕмĕтсене палăртма, вĕсене хăйĕн творчестви урлă халăх хушшине ытларах сарма тăрăшнă. Иванов халăх чĕлхинчи лайăх сăмахсене суйласа илме пĕлнĕ, вăл халăх юмахĕсемпе халапĕсене те хăйне кирлĕ пек улăштарса çырнă, вĕсен темисене хăйне пăхăнтарнă, илемлетнĕ.

„Нарспи" поэмăн сăвăллă форми çĕнĕ форма мар. Вăл чăваш халăх юррисен çичĕ сыпăклă тахçанхи форми, çăмăл форма. Тĕрĕссипе каласан, хальхи поэтсемшĕн вăл „хĕсĕк" форма; хĕсĕк пулнипе вăл шухăшсене кăштах „çыхса лартать". Анчах çав формăпа „Нарспи" пек хăватлă произведени çырма Иванов пек пысăк талантлă поэт çеç пултарнă. Çак енчен пăхсан, Ивановăн пултарулăхĕ, ăсталăхĕ мĕн тери вăйлă пулни тата та уççăнрах курăнать.

Иванов вăхăтĕнче чăвашсен аталанса çитнĕ литература чĕлхи пулман. Иванов, çавăн пек чĕлхе пулман çĕртех, чаплă та вăйлă поэма çырса хунă. Шутлатăн та тĕлĕнсех каятăн: аталанса çитнĕ литература чĕлхи пулман чухне „Нарспи" пек вăйлă та илемлĕ произведени çырма мĕн тери пысăк талант, мĕн тери пысăк хăюлăх кирлĕ пулнă! Ивановăн вара пурте пулнă,—

унӑн ӑс та, хӑюлӑх та, ӑсталӑх та пулнӑ. Ҫапла ӗнтӗ ҫак поэт пирӗн литература чӗлхине пуҫарса янӑ.

6.

Хӑшпӗр „критикла этемсем": „Нарспи" поэма вӑл хальхи саманашӑн юрӑхсӑр произведени", теме пӑхрӗҫ. Паллах, ҫак поэмӑн вӑйсӑр енӗсем те пурах, унта ӑнланса илме кӑткӑсрах вырӑнсем те пур. Константин Иванов, патша саманин йывӑрлӑхне ҫивӗччӗн туйса тӑнӑ пулин те, тӗрлӗ пусмӑрлӑха хирӗҫ этем ирӗклехшӗн тӑнӑ пулин те, политикӑллӑ революционер пулман. Ҫапах та, ҫав „критиксемпе" нимӗнле килӗшме те ҫук. „Нарспие", вӑл пирӗншӗн юрӑхсӑр тесе сивлени, тӗрӗссипе каласан, пуҫсене нигилистла каҫӑртса, хамӑр историе, тӑван халӑх утса тухнӑ ҫула, унӑн паха традицийӗсене маннипе пӗрех. Ҫапла хатланни—вӑл национальнӑй нигилизм евӗрлӗ чир пулса тӑрать. Сталин юлташ 1918 ҫултах: „Национальнӑй нигилизм, буржуалла националистсене пулӑшса, социализм ӗҫне сиен кӳрет", тенӗ[1].

Тӗрӗссипе илсен, К. Иванов „Нарспийӗнчен" пирӗн чӑваш поэзийӗн, литература чӗлхин чӑн-чӑн историйӗ пуҫланса кайнӑ. Ҫак паха та чаплӑ поэмӑна, алӑран кайми, кивеле пӗлми „Нарспие" халӗ чӑваш халӑхӗ кӑна мар, ытти халӑхсем те кӑмӑлласа вулаҫҫӗ. Ку ӗнтӗ К. Иванов поэзийӗ чӑннипех те халӑхсен ӗмӗртенхи ӗмӗчӗсене, шухӑшӗсене савӑнтарса тӑнине, вӑл ытти халӑхсен поэзийӗпе пӗр тӑванлине кӑтартса парать.

Чӑваш халӑхӗ революциччен хи йывӑр та асаплӑ условисенче Константин Иванов пек пысӑк талантлӑ сӑвӑҫ пама пултарнӑ пулсан, чӑваш халӑхӗн пултарулӑхӗпе вӑйӗ ҫине шанман ҫынсем кулӑ тункати вырӑнне ҫеҫ пулма пултараҫҫӗ. Ӗлӗкрех, чӑваш чӗлхине шанмасӑр, тӑшманла этемсем, мӗнпур ҫӗнни ҫине сиввӗн пӑхса: „чӑваш чӗлхи пӗтет" тесе халӑха виртленӗ пулсан, Октябрьти Аслӑ социализмлӑ революци панӑ тивлетсем, совет влаҫӗ вӑхӑтӗнче халӑх тунӑ ӳсӗмсем ҫавӑн пек тӑшманла элексене пӗтӗмпех сирсе пӑрахрӗҫ. Октябрьти революци, пирӗн ҫӗршыври пӗтӗм халӑхсене, ҫав шутра чӑваш халӑхне те, ирӗке кӑларса, вӗсен творчествӑллӑ вӑйӗсемшӗн ҫул уҫса, улӑпла пысӑк

[1] *И. В. Сталин.* Сочиненисем, 4 том, 91 стр.

вăй-хăват пачĕ, никам курман-илтмен çӳллĕше çĕклерĕ. Халĕ, патша Российинче вăхăтсăр вилсе выртнă Константин Иванов вырăнне, чăваш совет поэзин нумай йышлă отрячĕ ӳссе çитĕнчĕ, вĕсен кăмăллă юррисем халăх хушшинче ирĕклĕн янăраççĕ.

...Ĕлĕкрех пĕр „критик" çапла çырнăччĕ: „Нарспие" 1905—07 çулхи революци хыççăнхи реакци пуçланнă вăхăтра çырнине пĕрех те манма юрамасть. Çав реакци пуçланнă вăхăтра çырнăран та пулĕ, К. Ивановăн поэминче... реакцилле хура шухăшсем вырăн тупнă", тенĕччĕ. Кун пек киревсĕр сăмахсене каличчен çак критикăн „Нарспи" поэмăна, „Хальхи самана", „Вăранăр, тапранăр" сăвăсене лайăхрах вуламалла пулнă, сахалтан та, вулама вĕренмелле пулнă. К. Иванов „Нарспийĕ" çинчен, чăн-чăн Этеме мухтаса çырнă произведени çинчен çавăн пек калама вульгарнăй социологизм урапи çине питех те çирĕп вырнаçса ларнă критик çеç пултарнă. Анчах ку тикĕтсĕр урапа пирĕн литературăра малалла ытлах каяймарĕ, ăна часах çапса аркатрĕç.

Çĕнĕ пурнăç, çĕнĕ культура тăвакан халăх, „Нарспие" алла тытса, çавнашкал „критиксен" шухăшĕсене таптаса иртсе пырать.

„Нарспи" поэмăна, çавăн пекех тата К. Ивановăн пĕтĕм творчествине те, тĕрĕсрех ăнланса илес тесен, поэт ĕçлесе пурăннă эпохăна вĕренсе пĕлес пулать,— ку вара унăн шухăшĕсене, унăн творчествинчи социальнăй туртăмсене тарăнрах пĕлме пулăшĕ. Çакă вăл— марксистла критиксем тумалли ĕç. Вĕсем çеç пирĕн литературăн иртнипе хальхи вăхăтне, унăн пулас кунĕсене тĕрĕс çутатса парĕç.

Чăваш литератури сăпка çинче силленнĕ вăхăт халĕ ĕнтĕ нумай кая юлчĕ. К. В. Иванов пуçласа янă литература ĕçĕ совет саманинче пĕтĕм халăх ĕçĕ, государство ĕçĕ пулса тăчĕ. „Нарспи" авторĕн çутă шухăшĕсем пирĕн халăх ăс-тăнĕнче тивĕçлĕ вырăн тупрĕç. Халĕ пирĕн халăхăн илемлĕх туйăмсем, шухăш-кăмăлĕсем ĕлĕкхинчен çĕр хут, пин хут пуян.

Константин Иванов хăйĕн творчестви çинчен А. С. Пушкинăн тĕрĕс те паха сăмахĕсемпе çапла калама пултарнă:

...Чувства добрые я лирой пробуждал!..

1948.

КОНСТАНТИН ИВАНОВ САВВИСЕМ

Константин Иванов—поэт-лирик. Иванов произведенийĕсенче чăннипех те тарăн лирика пулни унăн сăввисене вуланă чухне те лайăх палăрать. Лирика—вăл авторăн хăйĕн шухăш-кăмăлĕ çеç мар, вăл уйрăм поэтăн шухăш-кăмăлĕ халăх шухăш-кăмăлĕпе пĕрлешсе тăнине кăтартни те, ăна тĕрĕс палăртса пани те пулса тăрать. Халăха савăнтарни Иванова савăнтарнă, халăха хурлантарни — Иванова хурлантарнă, унăн сисĕмлĕ чĕрине ыраттарнă. Ивановăн çавнашкал сăввисенче Лермонтовăнни пек кăмăл хăвачĕ тапса тăрать, вăл малалла туртăнни палăрать, çав вăхăтрах Некрасовла уççăн çырнисем хăйсен пĕтĕм тĕрĕслĕхĕпе тухса тăраççĕ.

Константин Иванов çуркуннепе кĕркунне картинисене, вăрман шавланине, шыв юхнине, шăрăх çанталăка çырса кăтартать-и, хăйĕн шухăш-кăмăлĕсем, чĕрери туйăмĕсем çинчен çырать-и, е вырăс поэчĕсен сăввисене куçарать-и,—яланах халăх шухăшĕ патне пырса тухать, хăйĕн ĕмĕчĕсене халăхăннипе пĕрлештерет те халăхпа пĕрле, мала тăрса, утать.

Акă вăл „Нарспи“ поэмăн пĕр юрринче ырă çуркунне çинчен çырать. Хĕвел пĕтĕм тĕнчене сават. Тĕттĕм вăрман чĕрĕлет. Çеçенхир ешерет. Пурте, пурте хăй илемĕпе мухтанать.

Çӳлте, пĕлĕт айĕнче,
Тăри юрри илтĕнет.
Çемçе курăк çийĕнче
Путек-сурăх сиккелет.

Хăй кĕтĕвĕ патĕнче
Ача шăхличĕ калать,
Хырăмĕ пит выçнипе
Силпи ялнелле пăхать.

Çапла, поэт савăк çуркуннене сăнласа панă çĕртех вулакана, ним систермесĕрех, социальнăй ыйту патне

ҫитерсе тăрататъ те: „Куратăн-и, выҫă ачана ҫуркунне те илĕртмест“, тенĕ шухăша калать. Ун чухнехи саманана асра тытса: „Ҫутҫанталăкра усал япала ҫук, ҫынна усал тăваканĕ, выҫă усраканĕ вăл—мул тĕнчинчен килет“, тесе каласшăн вăл.

Ҫапла, К. Иванов ҫут тĕнче сăнлăхне кăтартнипех, хăйĕн чун-чĕрин илемлĕх туйăмĕсене ҫырса панипех чарăнса тăмасть, вăл, ҫавсене тунă вăхăтрах, тата социальнăй картинăсем ҫырать, халăх туйăмĕсене каласа парать, ҫав туйăмсемпе шухăшсене вулаканăн чĕрине кĕртет.

Поэт „Ватă вăрман шухăшĕ“ ятлă сăвăра хăйĕн ҫамрăк вăхăтне аса илет те „асап килсен, хĕн килсен“ шухăша кайса ларни ҫинчен ҫырать. Вăл асап „хура пĕлĕт пек“. Ҫакă вăл—патша самани кўнĕ асап. Унăн хĕвел ҫуттине хуплакан, этем кăмăлне пĕрмаях хуҫса тăракан ирсĕрлĕхĕ ҫинчен вăл А. В. Кольцов сăмахĕсемпе те калать:

Сивĕ ҫил вĕрет,
Хаяр ҫил вĕрет;
Пĕлĕчĕ шăвать,
Хуп-хура пĕлĕт.

Курăнмасть унта
Ҫутă кун ҫутти,
Курăнмасть унта
Ҫут хĕвел ҫутти.

„Ҫутă кун ҫутти курăнман“ патша Российинчи пурнăҫ К. Иванова пайтах шухăшлаттарнă. 1905—1907 ҫулсенчи революци ҫуратнă шухăшсене пăхăнса, вăл поэт-гражданин ҫулĕ ҫине тăрать, политикăлла, гражданла сăвăсем ҫырать. Ҫакă вăл ырăссен демократиллĕ литературин ҫулĕ, харпăр хăй ĕмĕчĕсене халăхăн малта пыракан сийĕсен ĕмĕчĕсемпе пĕрлештерес ҫул.

Илер-ха тата тĕслĕхшĕн „Хальхи самана“ сăвва. К. Иванов ăна 1908 ҫулта, Чĕмпĕрти чăваш шкулĕ 40 ҫул тултарнине уявланă чухне, ҫырнă.

Мĕн ҫинчен калать-ха автор ҫав сăвăра?

Вăл унта, чи малтан, хăй вĕренекен шкул ҫинчен калать. Ҫак ыйтăва хускатнă май вара поэт ытти пысăк ыйтусене те лартать: чăвашсен ĕлĕкхи пурнăҫне аса илет, унтан хăй вăхăтĕнчи пурнăҫ ҫине куҫать, килес кунсем ҫинчен ҫырать.

„Хальхи самана“—политикăллă сăвă. Иванов унта хăйĕн хăшпĕр политикăллă шухăшĕсене уççăнах каласа парать.

Чăваш халăхĕ ĕлĕк питех те тĕттĕм пулнă. Тухатмăшсем тухатнă, юмăçĕ хăратнă, асамçă аснă, ачапăчана пăснă, ашшĕ-амăшне йĕртнĕ...

Çапах та чăвашсем хушшинче, тĕрлĕ йывăрлăхсене пăхмасăрах, шкулсем уçăлни, пирĕн халăха çутта кăларассишĕн И. Н. Ульяновпа И. Я. Яковлев пек çынсем ĕçлени пысăк усă панă.

„Хальхи самана“ сăвăра Чĕмпĕрти чăваш шкулне, çав шкула пуçарса яракан И. Я. Яковлевăн ĕçĕсене хакласа, К. Иванов çакăн пек калать:

Ырă чăваш тупăнчĕ,
Ырă ĕçе тытăнчĕ.
Чăн чăвашла сăмахпа
Хăй тăванне чăваша
Пырса çапрĕ чĕрине,
Пăлхатса ячĕ чĕрене.
Пăлхатнинчен питĕрех
Шухăш ӳкрĕ пуç çине.

Мĕнле шухăшсем пырса кĕнĕ-ха поэтăн пуçне?

Константин Иванов ку сăвăра тăван халăхăн ĕлĕкхи пурнăçĕ çинчен калать, патша йĕрки вăхăтĕнчи сивĕ кунсен сăнне тĕлĕнмелле уççăн, тĕлĕнмелле хăватлăн кăтартса парать:

Чăтаççĕ-ха чăвашсем,
Вĕçне çитмен-ха вĕсем.
Ĕçкĕ-çикĕ тунă чух,
Ĕçсе-çисе ларнă чух,
Юррисене юрлаççĕ,
Куççулĕпе кулаççĕ.
Чăваш! Сана ун чухне,
Чуну çĕкленнĕ чухне,
Мĕн пит асна килет-ши?
Мĕн пит чунна хĕсет-ши?
Савнăç-и, куççуль-и
Сан куçăнта куç тулли?

Çак йĕркесене çырнă чухне, поэт-гражданинăн, тен, хăйĕн те чĕри тулли халăх хуйхи пулнă пулĕ... Поэт, „куççульпе кулса“, чăвашсем хушшинчен тухнă улпутсене, вĕсен тарçи-тĕрçисене питлет, халăха маннă чиновниксем çинчен хаяр сăмахсемпе çырать:

Анчах чăваш хушшинче
Чунĕ хытнă çынсем те
Тапаланма пуçларĕç,
Тăрса çапла каларĕç:
„Чаплă вырăн тупасчĕ,
Часрах улпут пуласчĕ“.
Тĕрлĕ çутă тӳммешĕн
Тĕнки тухать ав лешĕн,
Чăвашла та калаçмасть,
Тăванне те астумасть...

Çак „чаплă вырăншăн“, çутă тӳммешĕн тĕнки тухакан, тăванне манакан çыннăн чунĕ, Михетер чунĕ пекех, кĕçĕн хĕрне килĕнчен хăваласа янă пуян чунĕ пекех,—вăл çын мул интересĕсемпе илĕрсе пурăнать, халăха хирĕç пырать, укçашăн чунне сутса яма та хатĕр. Унăн юрри—шуйттан чури юрри. Вăл укçа-тенкĕ пухса пуйсан, çакăн пек пурăнма ĕмĕтленет:

Ылттăн-кĕмĕл çурт лартăп,
Выльăх тытăп пинĕпе.
Ирттерĕп çав пурнăçа
Савăнса çеç, кулса çеç.

Чиновниксене—çутă тӳммеллĕ этемсене, тăванне те астуман çынсене Тайăр Тимкки те, К. Иванов пекех, хытă питлет:

Хăвăр ахаль пурăнсан,
Эсир ырлăх тупаймăр;
Ĕçе тума чарăнсан,
Усал айне хупăнăр.
Эсир ĕçсĕр пурăнсан,
Сире çынсем ылханĕç,
Сиртен юлнă ачăрсем
Сире пăхса хурланĕç...
...Сире халăх вĕрентме
Нумай укçа салатрĕ,
Сире çынна кăларма
Пĕтĕм вăйпа тăрăшрĕ.
Ухмах! Эсĕ халăха
Мĕскер усă кăтартрăн?
Выçлăх, пысăк хурлăха
Мĕскер ĕçпе пĕтертĕн?..

Халăха маннă, унăн ĕçне тума тăрăшман этемсем çинчен икĕ поэт тарăхса пĕр пек çырнă пулсан, вĕсем кăтартса панă сăрă хурт пек этемсем, патша влаçĕ майлă çаврăнса ӳкнĕскерсем, ун чухне, хура реакци пуçланса кайнă çулсенче, халăхăн малта пыракан ывăлĕсене пи-

тех те кансĕрленĕ, тарăхтарнă. Шăпах çавăнпа Иванов та, Тайăр Тимкки те вĕсене хирĕç çырмасăр чăтса тăрайман.

К. Иванов халăхăн малта пыракан сийĕсен шухăшĕсене палăртса çырнине тата çак тĕслĕхсем те лайăх кăтартса параççĕ.

Патша вăхăтĕнче тутар реакционерĕсем, 1905 çулти революцирен хăраса ӳкнĕскерсем, хăйсен националистла-пантюркистла шухăшĕсене сарма тăрăшса, тутарсене Турцие куçса кайма чĕннĕ. Тутар халăх поэчĕ Габдулла Тукай националистсене хаяр питленĕ, „Каймастпăр!“ ятлă сăвă çырнă. Унта вăл: „Эпир кунта çуралнă, кунта ӳснĕ, çакăнтах эпир вилĕпĕр. Вырăс çĕрĕпе пире хамăр кун-çул хăех пĕрлештернĕ“, тесе çырнă.

Тутар реакционерĕсем хăйсен реакциллĕ, националистла-пантюркистла шухăшĕсене чăвашсем хушшинче те сарма хăтланса пăхнă. Анчах чăваш ĕççыннийĕсем, тутар ĕççынийĕсем пекех, хăйсен пурнăçĕ йывăр пулин те, реакционерсем хыççăн кайман.

К. Иванов „Хальхи самана“ ятлă сăввинче, „чунĕ хытнă çынсем“, чăваш хушшинче тапаланма пуçланине питлесе çырнă вăхăтрах, тутар реакционерĕсене те питлесе илет, чăваш ĕççыннисем вĕсен çулĕпе кайманнине кăтартса паратъ:

> Урăх çулпа утрăмăр,
> Урăх çĕре тухрăмăр,—тет вăл.

Çав çул—тăван çĕршывăн, çĕнĕ Российăшăн чĕререн тăрас çул пулнă. Иванов, вырăс литератури тăрăх вĕренсе ӳснĕскер, хăйĕн творчествине демократи çулĕпе аталантарса пыма тăрăшнă. Акă мĕншĕн эпир К. Иванова халăх поэчĕ тетпĕр, поэт-демократ, тетпĕр.

* * *

К. Иванов пурăннă вăхăт—йывăр вăхăт. Пуринчен ытла унăн творчестви сарăлса пынă вăхăт йывăр пулнă. Шутласа пăхар-ха, эпир Иванова 1905—1907 çулсенчи революци хавхалантарса çунатлантарнă тетпĕр, çав вăхăтрах вăл хăйĕн произведенийĕсене пурне те тенĕпе пĕрех патша Российинче хура реакци пуçланнă çулсенче çырнине куратпăр. Мĕн тери хăват кирлĕ пулнă ăна, епле çирĕп пулмалла пулнă унăн шухăшĕсем.

Ҫавӑн пек ҫирӗплӗхе вӑл халӑх хушшинче шыранӑ, вырӑссен демократиллӗ литератури нче шыранӑ. Ҫавӑнпа ӗнтӗ Иванов вырӑс поэчӗсен Лермонтовӑн, Кольцовӑн, Некрасовӑн сӑввисене юратса куҫарнӑ. Вӗсен сӑввисенче пирӗн поэт хӑйӗн чӗришӗн тӑван туйӑмсене, кӑмӑла каякан шухӑшсене шыраса тупнӑ.

Лермонтов сӑввисенчи пӗчченлӗх, пӑлханакан чӗреллӗ, канӑҫсӑр чунлӑ ҫын пӗчченлӗхӗ, кӗрешӳпе ирӗклӗх шыракан ҫын туртӑнӑвӗ вӑхатлӑха Ивановӑн кӑмӑлне каять. Ҫакнашкал ҫынсем Лермонтов парӑсӗ пек: Парӑс телей шырамасть, телейрен те тарса каймасть. Канӑҫсӑр! Ҫил-тӑвӑл шавӗнче канлӗх пур пек, тӑвӑл вӑл ыйтать.

„Парӑс“ сӑвва К. Иванов юратнӑ, ҫавӑнпа ӑна чӑвашла чӗрепе туйса, чӑннипех те ӑса илсе куҫарнӑ.

Иванов ӗҫлесе пурӑннӑ вӑхӑт массӑсен ҫиллипе хаярлӑхӗ тулса ҫитсе тӑкӑнма пуҫланӑ вӑхӑт. Революци хумӗ патшасен керменӗсене пыра-пыра ҫапнӑ. Ӗҫ массисем, сике-сике тӑрса, рабочи класс хывнӑ ҫулпа малалла ыткӑннӑ. Пуянсем чӗтӗренӗ. Обществӑри тӗрлӗ классем, тӗрлӗ сийсемпе ушкӑнсем хусканса кайнӑ. Ҫак хускану тупсӑмӗ литературӑна ҫитсе кӗнӗ, чунсене ҫӗкленӗ, шухӑшсене вӑй панӑ.

Шӑпах вара ҫавӑн чухне (1906 ҫ.) Иванов вырӑс халӑх юрри тӑрӑх „Вӑранӑр, тапранӑр!“ ятлӑ сӑвӑ ҫырать. Чӑваш ӗҫҫыннисене 1905—1907 ҫулсенчи аслӑ движение хутшӑнтарас шухӑша асра тытса ӗнтӗ Иванов: „Вӑранӑр, тапранӑр, чӑваш ҫыннисем!“—тесе чӗнӗ.

Ҫак тӗслӗхсенчен Иванов поэзийӗн гражданлӑхӗ тата та лайӑхрах курӑнать. Иванов малта пыма тӑрӑшнӑ, ку ҫеҫ те мар,—вӑл чӑннипех те малта пынӑ, поэт вырӑнӗ мӗнле тата ӑҫта пулмаллине хӑйӗн творчествипе кӑтартса панӑ.

Вырӑс поэчӗсен Кольцовӑн, Лермонтовӑн, Некрасовӑн, Огарӗвӑн, Майковӑн сӑввисене Иванов вӗренес шутпа та, хӑйне килӗшекен шухашсене тупас тата самана лартнӑ ыйтусене ответлес шутпа та куҫарнӑ.

ХХ-мӗш ӗмӗрӗн пуҫламӑшӗнче пӗрре ҫеҫ мар халӑх умне выҫлӑх тухса тӑнӑ. Ҫак халӑх инкекӗн сӑнарне эпир Ивановӑн темиҫе произведенийӗнче тата куҫарнисенче тупатпӑр („Выҫӑ аптӑранисем“, „Хальхи самана“, „Выҫӑ юрӑ“, „Усал шӑрӑх“).

Ҫакӑнта асӑннӑ произведенисенчен пӗринче—„Выҫӑ

аптăранисем“ ятлă сăвăра—Иванов выçлăх çинчен акă мĕнле çырать:

Пурăнаттăн пит аван,
Курайманччĕ выç куна.
Анчах, тăванăм, паян
Апат лекни çăварна?

Ларса хырăм тăранмасть,—
Мĕнле шухăш тытатăн?
Ĕç шыратăн—тупăнмасть,—
Ăçта кайма тăратăн?

Иртнĕ саманара ĕç хресченĕсен пурнăçĕ мĕн тери хĕсĕк пулни çинчен чăвашсен ытти поэчĕсем те сахал мар çырнă. Сăмахран, Т. Кирилловăн „Хресчен хăй ĕçĕ çинчен хывнă юрăсем“ ятлă сăввисен кĕнекинче (1912) çакăн пек йĕркесем пур:

Пурнăç пурăнма пит йывăр:
Мĕнле пурнас, кун курас?
Çукшăн тĕнче пит тăвăр,
Мĕскер туса аслатас?

Укçа мĕн туса тупас-ши?—
Пирĕн тавра савăт çук.
Кам патне тарçа каяс-ши?—
Тарçинче те тўсме çук.

Йĕри-тавра ал çухрăм кай—
Ĕçе кĕртекен пур-и?
Апла пулсан, хулана кай—
Сана кĕтекен пур-и?

Çак сăвăсен йĕркисенче чăннипех те патша вăхăтĕнчи пурнăçăн ирсĕр сăнĕ курăнса тăрать. Халăха выçлăх аптăратнă, выçă çынсем ĕç шыраççĕ, анчах ĕç тупăнмасть.

Патша саманинче кашни ĕççынни умĕнчех „ăçта каяс“, „мĕнле тăранса пурăнас“ тенĕ ыйту тăнă. Çакă вăл капитализмлă çĕршывсенче халĕ те çавăн пекех: унта хресченсем çултан-çул чухăна тухаççĕ; рабочисем хăйсен ĕç вăйне сутса пурăнаççĕ; ĕççĕр тăрса юлнисен, ĕç шыраса çўрекеннисен шучĕ пĕрмаях ўссе пырать.

— Мана ĕçрен хăваласа кăларнăранпа виçĕ çул иртрĕ ĕнтĕ, анчах унтанпа эпĕ ĕç тупаймарăм. Унччен ĕçлесе илнĕ укçана тахçанах çисе пĕтертĕм. Юрать-ха, хам пекех ĕççĕр тăрса юлнă арăмпа икĕ ывăлăм вилсе кайрĕç,—тесе çырать Америка рабочийĕ Том Мули.

Çакăн пек Том Мулисем капитализмлă çĕршывсенче миллионшар. Вĕсене унта кашни хуларах, хулан кашни урамĕнчех курма пулать.

К. В. Иванов революцичченхи саманан мĕнпур енĕсене сарлакан уçса кăтартнă тесе калама çук. Анчах вăл унăн уйрăм енĕсене тĕрĕс ăнланнă, *реалистла* кăтартса панă. Унăн произведенийĕсене çĕрсĕр аптăранă, выçă ларакан чухăн хресченсен сăнĕ кĕрсе юлнă. Хăшпĕр юлташсем каланă тăрăх, К. В. Иванов „Ĕççынни" ятлă сăвă çырма пăлăртнă пулнă[1], анчах ăна вăл çырнă-и, çырман-и—паллă мар. Çапах та, кунта вулакансене çакна астутарма кирлĕ: Иванов вырăс халăхĕн „Дубинушка" ятлă юррине чăвашла куçарма тытăнса пăхнă, унăн пуçламăшне куçарнă. Унта вăл шăпах ĕнтĕ ĕçхалăхĕн, ĕççыннисен пурнăçĕ мĕнле пулни çинчен калать:

Юрăсем нумай илтнĕ эп хам çĕршывра,
Савнăç мар, усал хуйхă çинчен вăл.
Çавсенчен пĕр юрри тăрса юлчĕ пуçа,
Ĕçлекен хура халăх юрри вăл.

* * *

Иванов лирикинче тĕп вырăн йышăнса тăраканни этем, ĕç, кĕрешӳ, çут тĕнче. Вăл кăтартса панă этем вăйлă, унăн ĕмĕчĕ çутă. Чаплă поэт пур çĕрте те этемĕн пархатарлă ĕçĕпе кĕрешӳне мухтать. Иванов сăввисенчи, вилĕмсĕр „Нарспири" тĕнче пирĕн умма пĕтĕм илемĕпе, пĕтĕм хăвачĕпе тухса тăрать. Вулакана çак илем йăлтах хăйĕн аллине çавăрса илет, поэт калас тенĕ шухăшсене тарăнрах та тĕрĕсрех ăнланма пулăшать, пирĕн чĕрери илемлĕх туйăмне çĕклентерсе ярать.

Иванов лирики—халăх шухăшĕпе витĕр витнĕ лирика, революцичченхи чăваш халăхĕн чи çутă ĕмĕчĕпе çыхăнса тăракан хăватлă лирика. Константин Иванов хура реакци вăхăтĕнче те гражданла поэзи ялавне чыслăн çĕклесе пынă, вăл çав ялава ĕненнĕ, шаннă, вăйне панă. Ăна реакци тапхăрĕнчи юрăхсăр шухăшсем хупласа илеймен.

К. Иванов—халăх поэчĕ. Анчах „халăх поэчĕ" тени мĕне пĕлтерет-ха?

В. Г. Белинский каланă тăрăх, пурнăça тĕрĕс сăнласа кăтартакан поэт—халăх поэчĕ. Ку шухăша вăл хăйĕн

[1] *„Илемлĕ литература"* альманах, иккĕмĕш кĕнеке, 1941 ç. 22 стр.

статьисенче, чи малтан, Крылов, Пушкин, Лермонтов, Гоголь ҫинчен ҫырнӑ статьисенче сӑлтавласа парать. Белинский ҫырнисенче ҫакӑ курӑнать: литературӑри халӑхлӑх (народность) пӗр вӑхӑтрах литературӑн нациллӗ хӑйне уйрӑмлӑхне (самобытность), реализмлӑ тӗрӗслӗхне, малта пыракан идейӑлӑхне пӗлтерет.

Вырӑссен тепӗр аслӑ критикӗ Н. А. Добролюбов тата ку ыйту тӗлӗшпе акӑ мӗн ҫырать: „Халӑхлӑх тесе эпир вырӑнти ҫутҫанталӑкӑн илемлӗхне кӑтартма пӗлнине ҫеҫ мар, халӑхран илсе тупнӑ тӗл калакан сӑмахпа усӑ курма пӗлнине ҫеҫ мар, халӑхӑн пурнӑҫне, йӑлине тата ыттине кӑтартнине ҫеҫ те мар ӑнланатпӑр... Чӑн-чӑн халӑх поэчӗ пулас тесен, тата нумайрах кирлӗ: халӑх ӑс-тӑнӗпе тулса ӗҫлемелле, унӑн пурнӑҫӗпе пурӑнмалла, халӑх ҫӳллӗш ҫӗкленмелле, сословисен, кӗнеке тӑрӑх ҫеҫ вӗрентнин мӗнпур тӗшмӗшлӗхӗсене тата ыттине те сирсе пӑрахмалла, пурне те халӑхӑн ахаль туйӑмӗпе туйса илмелле...“[1]

Ҫакӑн пек пулман-и-ха пирӗн Иванов? Пӗр сӑмахпа ҫеҫ калӑпӑр: пулнӑ! Вӑл пурне те халӑх туйӑмӗпе туйса тӑнӑ, халӑх туйӑмӗпе туйса, хавасланса ҫырнӑ.

Писатель халӑха ҫывӑх тӑни, ӑна халӑх йышӑнни, хисеплени, халӑх массисем ӑна ӑнланни—вӑл халӑх писателӗ пулнине кӑтартса паракан паллӑсенчен пӗри пулать.

К. Иванова халӗ пурте чун-чӗререн юратаҫҫӗ, тӑван поэт тесе хисеплеҫҫӗ, ырӑ кӑмӑлпа асӑнаҫҫӗ. Чӑваш ҫыннисем хамӑр республикӑра пурӑнаҫҫӗ-и е Совет Союзӗн ытти районӗсенче, калӑпӑр: Уралта, Ҫӗпӗрте, Калининград облаҫӗнче, Карело-Финн республикинче,—колхозра ӗҫлесе уйра тырӑ акаҫҫӗ-и, заводра ӗҫлеҫҫӗ-и, шахтӑра кӑмрӑк чаваҫҫӗ-и,—пур ҫӗрте те, пурте, ватти те, ҫамрӑкки те, К. В. Ивановӑн произведенийӗсене пӗлеҫҫӗ, пысӑк хавхаланупа темиҫешер хут вуласа тухаҫҫӗ. Мӗншӗн? Мӗншӗн тесен вӑл ҫырнисем халӑхӑн ӗлӗкхи йывӑр кун-ҫулне пирӗн умма анлӑн кӑларса тӑратаҫҫӗ, паянхи куна, хальхи пурнӑҫа лайӑхрах ӑнланса илсе, ӑна пӗтӗм чун-чӗререн юратма, уншӑн пархатарлӑн ӗҫлеме, кӗрешме хавхалантараҫҫӗ.

---

[1] *Н. А. Добролюбов.* „О степени участия народности в развитии русской литературы“ (Избранные сочинения. 1947, 46 стр.).

Халăх поэчĕн ятне поэт хăйĕн творчествипе, пултарулăхĕпе, ĕççыннисен кăмăлне каякан, вĕсемшĕн усăллă произведенисем çырнипе çеç илме пултарать. Писатель ĕççыннисемпе, халăхпа, хăйĕн нацийĕпе мĕн тери çывăхрах тăрать, унăн творчестви çав тери тарăнрах, хăйне евĕрлĕрех, халăхлăрах, нациллĕрех пулать.

К. Иванов чăваш халăхĕн ĕçри хастарлăхне те кăтартма тăрăшнă. Акă „Нарспирен“ илнĕ пĕр тĕслĕх:

Чăваш кĕпи улача,
Хир варринче кăн-кăвак.
Ĕçчен чăваш вăкăр пек,
Юрла-юрла ĕç тăвать.

Тăрать çурăмпуçĕпе,
Ирех хире вăл тухать.
Кăшт-каш апат тăвать те,
Çутă çава вăл йăтать.

Учўк хыççăн чăвашсем
Айкашрĕçĕ хирсенче:
Валем, купа, капансем
Ларчĕç улăх варринче.

Çивчĕ çава вашлатрĕ
Çулман çаран çийĕнче.
Пуçлă ыраш саралчĕ
Çеçен хирсен хушшинче.

Кунта кашни йĕркех, кашни сăмахах халăхăн, темелле. Йăлисем те халăх йăлисем. „Нарспи“ поэмăри сăнлăхсем тўрех халăх пурнăçне кăтартса параççĕ: халăх ĕçпе пурăнать, ĕçчен çынна юратать.

„Нарспи“ авторĕ хăйĕн произведенийĕсенче халăх хуйхи-суйхине çеç мар, халăх савăнăçне кăтартса пама та лайăх пĕлнĕ. Акă, сăмахран, унăн „Çумăр“ ятлă юррине илсе пăхар:

Каç тĕттĕмĕсем пулса килеççĕ-çке,
Çумăр пĕлĕчĕсем пухăнаççĕ-çке.

Шăпăр-шăпăр çумăр çăвать-ĕçке,
Ешĕл курăк ешĕрсе ўсет-ĕçке.

Вăш-вăш ăшă çилсем вĕрет-ĕçке,
Тырă пучахĕсене таять-ĕçке.

Тырă пучахĕсем тайăлаççĕ,
Пирĕн чунăмăрсем савăнаççĕ.

Кунта К. Иванов вӑйлӑ тырпул—халӑх савӑнӑҫӗ пулса тӑнине пит те илемлӗ сӑнласа панӑ. Ӑна вуланӑ хыҫҫӑн куҫ умне чӑннипех те сарӑ ыраш хумханса ларакан уй тухса тӑрать. Тулли пучахлӑ тырӑ хумханса ларни халӑх чунне савӑнтарать.

Ҫапла, пирӗн классикӗн, Ивановӑн „Нарспи" поэминче ҫеҫ мар, унӑн сӑвви-юррисенче те эпир халӑх пурнӑҫне куратпӑр, халӑх шухӑш-кӑмӑлне тупатпӑр, халӑхӑн ун чухнехи хуйхи-суйхине туятпӑр, савӑнӑҫне курса савӑнатпӑр. Ҫавӑнпа та эпир ӑна халӑх поэчӗ тетпӗр.

Константин Иванова эпир, хальхи ӑру ҫыннисем, курман. Художниксем унӑн портретне ӳкерсе ҫитермен. Ҫапах та эпир ӑна пӗлетпӗр те, куратпӑр та, мӗншӗн тесен „Нарспи" авторӗн ҫутӑ сӑнарӗ чӑваш халӑхӗн чӗрине, ӑс-тӑнне ҫирӗп кӗрсе вырнаҫнӑ.

Ҫавӑн пек поэтсем ҫинчен халӑх ӗмӗр-ӗмӗрех ӑшӑ сӑмах каласа пурӑнать.

* * *

К. В. Иванов ҫинчен хальхи чӑваш поэчӗсем нумай сӑвӑсем ҫырнӑ. Вӗсем, кашниех тенӗ пекех, К. В. Ивановӑн чӑваш литератури историйӗнчи вырӑнне кӑтартса пама тӑрӑшаҫҫӗ.

К. В. Иванов вӑхӑтӗнчех ҫырма тытӑннӑ сӑвӑҫ Н. И. Шелепи чӑвашсен малтанхи поэчӗ ҫинчен „Чӑваш шӑпчӑкӗ" ятлӑ сӑввинче акӑ мӗнле сӑмахсем калать:

Тӑван халӑх ывӑлӗ,
Хастар чӗре,
Юрру санӑн ӗмӗр юлӗ
Кӗрекере.

Ӗнтӗ пирӗн юрӑсем
Ҫӗнелчӗҫӗ;
Сталинла симфонисем
Ҫӗнтерчӗҫӗ.

Чӑваш халӑх поэчӗ С. В. Эльгер К. В. Ивановӑн литературӑри ӗҫне хӑйӗн 1925 ҫулта ҫырнӑ сӑввинче хаклать.

Яков Ухсайӑн „Иванов вӑрманӗ" ятлӑ сӑвви революцичченхи поэт пуҫласа янӑ ӗҫ хальхи саманара мӗнле вӑйлӑн сарӑлса кайнине кӑтартса парать:

Поэт юман пулса шавланă
Асаплă чуллă çĕр çинче,—
Кашни çулçи пĕр юрă панă,
Юман юрланă пĕр пĕччен.

Çак „юман пулса кашланă“ поэтăн—Константин Ивановăн—„йĕкелсем нумай пулнă“, шăпах ĕнтĕ çав йĕкелсенчен халĕ çĕнĕ вăрман çĕкленчĕ, ашкăрса кайрĕ. Ку вăл—çултан-çул аталанса пыракан чăваш совет литератури. Çак литература вăрман пек пуян, унăн вăйĕ иксĕлми чĕрĕ.

Яков Ухсайăн чăваш литературин классикĕ пирки калана сăмахĕсем питех те тĕрĕс:

Ĕрчевлĕ вăрлăх акаканĕ
Кайсан та, ĕмĕчĕ кайман.
Хитре вăрман, сĕм-сĕм вăрман,
Чăваш поэзийĕн вăрманĕ.

1947—1950.

К. В. ИВАНОВ—КУҪАРУ ӐСТИ

1.

Константин Васильевич Иванов чаплă произведенисем ҫырнă вăхăтрах, вырăс чĕлхинчен чăваш чĕлхине куҫарас тĕлĕшпе те пысăк пултарулăхпа ĕҫленĕ. Вăл М. Ю. Лермонтовăн „Песня про царя Ивана Васильевича, молодого опричника и удалого купца Калашникова“ ятлă произведенине, „Парус“, „Утёс“, „Ангел“, „Волны и люди“, „Горные вершины“, „Узник“ сăввисене куҫарнă. Кусемсĕр пуҫне тата Н. А. Некрасов сăввисене те куҫарма тытăннă. А. В. Кольцовăн икĕ сăввине („Песня“, „Молодая жница“) хăй валли кăна куҫарнă, вĕсене вăл якатсах ҫитереймен.

Чăваш халăх поэчĕ К. Иванов вырăс халăх поэчĕсенчен Пушкинран, Лермонтовран, Кольцовран, Некрасовран тата ыттисенчен те илемлĕ литература ĕҫне тимлесе вĕреннĕ; ҫав поэтсем пекех, халăх сăмахлăхĕпе сарлакан та пултаруллăн усă курнă. Ҫак енчен пăхсан, вăл мĕншĕн Лермонтовăн „Песня про купца Калашникова“ ятлă произведенине чи малтан куҫарнине те ăнланса илме йывăрах мар. Калас пулать, Лермонтов творчествин халăхлăхĕ (народность) пуринчен ытла ҫак произведенире уҫҫăн курăнса тăрать. В. Г. Белинский Лермонтовăн ҫав „Юрри“ ҫинчен акă мĕн ҫырнă:

„...Поэма Лермонтова—создание мужественное, зрелое и столько же художественное, сколько и народное“.

„...Наш поэт вышел в царство народности, как ее полный властелин, и, проникнувшись ее духом, слившись с нею, он показал только свое родство с нею, а не тождество; даже в минуту творчества он видел ее перед собою, как предмет, и так же по воле своей вышел из нее в другие сферы, как и вошел в нее. Он показал этим только богатство элементов своей поэ-

зии, кровное родство своего духа с духом народности своего отечества...“

„...Мы узнаем в нем поэта русского, народного, в высшем и благороднейшем значении этого слова...“

Çапла ĕнтĕ, К. В. Иванов çак „Юрра“, вăл халăх пурнăçĕпе тачă çыхăнса тăнăран, ытарайми кăмăлласа, чăваш чĕлхи çине куçарнă. „Песня про купца Калашникова“ – правасăрлăха хирĕç, опричнинăна хирĕç протестлекен произведени („Вышел я на страшный бой, на последний бой“), тĕрĕслĕхшĕн тăракан произведени („Постою за правду до последнева“).

К. Иванов хăй ун чухнехи йĕркене мĕн тери протестленине „Нарспи“ урлă та тата çак произведение куçарни урлă та каласшăн пулнă: ку тĕлĕшпе Лермонтовпа Ивановăн социальнăй шухăш-кăмăлĕсем пĕр майлăрах пулнă тесен те йăнăш пулас çук[1].

Поэт-демократ Лермонтовăн произведенийĕнче хăйĕн канăçсăр чунне юрăхлă, çунса тăракан чĕрине кăшт та пулин выртталакан, кăмăлне тултаракан кĕвĕ тупнă; Иванова çав произведенири паттăрлăх хавхалантарнă, унăн халăхлăхĕ ăна творчествăллă çĕклентерӳ панă. Пысăк талантлă поэт Лермонтов произведенийĕсене куçарассинчен хăраса тăман, вĕсене вăл пысăк ăсталăхпа куçарнă. Тытăннă пулсан, К. В. Иванов А. С. Пушкинăн произведенийĕсене те çавнашкалах ăнăçлă куçарнă пулĕччĕ. Мĕншĕн тесен вăл çак аслă поэтсен протестне ăнланнă, вĕсен прогрессивлă шухăш-кăмăлĕсене чăвашсен илемлĕ литературине кĕртес тесе хĕрӳллĕн ĕçленĕ.

2.

Пĕр чĕлхерен тепĕр чĕлхене куçарас ĕç механически япала мар, тенĕ Карл Маркс хăйĕн Николай—он патне çырнă çырăвĕнче. Буква хыççăн буква „чăмласа“ куçаракан çынсем çеç, куçарас ĕçре пĕр чĕрĕ, творчествăллă шухăшсăр ĕçлекен этемсем çеç çакна хирĕç калама пултараççĕ.

[1] „Переводчик нередко пользуется переводимыми текстами для укрепления и защиты своих собственных социальных позиций“ (*К. И. Чуковский* — „Искусство перевода“, „Academia“ 1936, стр. 37). Çак шухăша К. В. Ивановăн куçару тĕлĕшĕнчи ĕçĕсем пирки те калама юрать.

К. Иванов „Песня про царя Ивана Васильевича, молодого опричника и удалого купца Калашникова“ („Иван ĕмпӳпе çамрӑк сыхлавçӑ тата сатур Калашник хуçа çинчен хунӑ юрӑ“) произведение куçарнӑ чухне (вӑл çак ĕçе Российӑра хура реакци пуçпулса тӑнӑ çулсенче тунӑ пулин те), малтанах каларӑмӑр, прогрессивлӑ шухӑшсен шайĕнче тӑма вӑй çитернĕ. Çакӑн çинчен тĕслĕхсем калаççĕ. Иванов Лермонтовӑн „православный народ“ тенине „ырӑ халӑх“ тесе, „Святая Русь“ тенине „Ырӑ çĕр“ тесе куçарнӑ; çавӑн пекех тата „на небе божиим“ тенине те вӑл произведенин тупсӑмĕ тӑрӑх куçарнӑ. Пĕр вырӑнта Лермонтовӑн „злы татаровья“ тенĕ сӑмахсем пур. Çакна Иванов буквально мар, „урӑхлатса“ куçарнӑ: „курайман тӑшмансем“ тенĕ вӑл. Анчах çакӑн пек куçарнисем (ун пек вырӑнсем татах та пур) Лермонтов произведенийĕн тĕп шухӑшне пĕрре те пӑсмаççĕ.

Çак тĕслĕхсем, пĕрремĕшĕнчен, К. Иванов çав юрра ӑнланса, туйса илсе, пысӑк ӑсталӑхпа куçарнине кӑтартса параççĕ; иккĕмĕшĕнчен, тепĕр япала çинчен, буржуалла националистсен тезисĕ, — К. В. Иванова „мистик“ тесе калакан тезисĕ,—чӑнлӑха хирĕç пыракан, ниме юрӑхсӑр, пĕтĕмпех тӑрлавсӑр, пĕтĕмпех суя сӑмах пулни çинчен калаççĕ. Çапла вара, „Нарспи“ авторĕ чӑннипех те халӑх чĕлхишĕн, халӑх шухӑшкӑмӑлĕшĕн тӑни çав çӳлте илсе кӑтартнӑ тĕслĕхсенче те çителĕклех палӑрать.

В. Г. Белинский çав поэтсен (Лермонтовӑн, Кольцовӑн) произведенийĕсене ытти чĕлхесем çине куçарма май çукки çинчен каланине те пĕлетпĕр эпир. Сӑмахран, „Песня про купца Калашникова“ çинчен Белинский тӳрех:

„...Его поэма не может быть переведена ни на какой язык, ибо колорит ее весь в русско-народном языке...“ тесе çырнӑ („Стихотворения М. Лермонтова“ ятлӑ статьяна пӑхӑр).

Лермонтов хӑй тата хӑйĕн сӑввисенчи шухӑшсем пирки акӑ мĕнле çырнӑ:

Кто может, океан угрюмый,
Твои изведать тайны? Кто
Толпе мои расскажет думы?
Я—или бог—или никто.

А. В. Кольцовăн сăвви-юррисем çинчен те В. Г. Белинский çакăн пек çырнă:

„Это (А. В. Кольцов.— *В. Д.*) гениальный простолюдин, в душе которого возникают вопросы, свойственные только людям, развитым наукою и образованием, и который высказывает эти глубокие вопросы в форме народной поэзии. Поэтому он непереводим ни на какой язык, и понятен только у себя дома, только своим соотечественникам" („Герой нашего времени" ятлă статьяна пăхăр).

Çак сăмахсене шута илсен, Лермонтовпа Кольцов произведенийěсене куçарасси çинчен шухăшламалли те çук пек туйăнать. Уйрăмах, чăваш чěлхи пек чěлхе çине, революцичченхи чăваш чěлхи çине куçарма çăмăлах пулман ěнтě. Лермонтов поэмине Иванов 1907 çулта, чăвашсен аталанса çитнě литература чěлхи пулман чухне, куçарнине шута хурсан,— унăн таланчě мěн тери вăйлă пулни пушшех те уççăн курăнса тăрать.

Çак ěç К. Ивановшăн хăйшěн те, пěтěм чăваш халăхěшěн те пуçласа тунă ěç (малтанхи ěç!) пулнă. Вырăссен классикăлла поэзине (прозине те) çак вăхăтчен чăваш чěлхине никам та куçарман пулнă. Пирěн хăватлă поэт, 17 çулхи çамрăк, куçарнă „Песня про купца Калашникова" произведение кашни вуламассерен тěлěнетпěр эпир. Мěн пек паха унăн чěлхи! Мěн пек пысăк унăн илемлěх туйăмě! Вулатăн та ăна, ирěксěрех шутлатăн: Иванов ку произведение те хăех çырнă пулě тетěн, анчах çав „Юррăн" вырăсла оригиналě пур, Иванов куçарни çав оригиналăн вăй-хăватне çухатман, Иванов унăн пуянлăхне упраса куçарма пěлнě, пултарнă та,—паллах, эпир кунта: çак поэмăн чăвашла тексчě „шăп та шай" вырăсли пекех темěпěр. К. В. Иванов çав произведенин тěп шухăшне, унăн тупсăмне тěрěс ăнланса, унăн халăхлăхне, унăн пысăк илемлěхне пěтěм чěрепе туйса куçарнă,—çапла вара, вăл ăна куçарма пултарнинчен нимěн тěлěнмелли те çук.

3.

Константин Иванов, Лермонтовăн сăввисене куçарнă вăхăтрах, „Нарспи" поэмăна тата „Тăлăх арăм", „Икě хěр", „Тимěр тылă", „Выçă аптăранисем" ятлă халапсене çырнă. Пěр çул хушшинче çакăн чухлě пысăк ěç тума хăватлă талант кăна пултарнă.

Лермонтов „Песня про купца Калашникова“ произведенине, халӑх творчествипе усӑ курса, тоникӑллӑ стихпа ҫырнӑ; Иванов та ҫавнашкалах, ӑна куҫарнӑ чухне халӑх творчествипе усӑ курнӑ, ӑна вӑл чӑваш такмакӗсен виҫипе куҫарнӑ.

К. В. Иванов суйласа илнӗ ҫул — питех те тӗрӗс ҫул. Ҫавӑнпа та, М. Ю. Лермонтов ҫырнӑ „Юррӑн“ пуянлӑхӗ, унӑн халӑхлӑхӗ тата вӑйӗ чӑвашла текстра та ҫав тери чӗррӗн сисӗнет. Унта пурне те тӗл каланӑ, унта пурте хӑйӗн вырӑнӗнче. Сӑмахран, Калашников хуҫапа арӑмӗ хушшинче пулса иртнӗ калаҫуран пӗр-ик тӗслӗх илер:

„Ӑҫта, арӑм, арӑм, сулланса ҫӳрерӗн?
Мӗнле ҫын патӗнче, камсен килӗнче?
Мӗншӗн санӑн ҫӳҫӳ саланса кайнӑ,
Мӗншӗн санӑн тумтир ҫурӑлса пӗтнӗ?
Улпутсен ачисем хушшинче анчах
Ташласа, савӑнса шав ҫӳрерӗн-тӗр!
Ҫавӑн пек хӑтланма санпала эпӗ
Арлӑ-арӑмланса мӑшӑрлантӑм-и?
Турӑшсен умӗнче тупа турӑм-и?..
Питӗрӗп-лартӑп ак тимӗр уҫӑпа,
Тимӗрпе тыттарнӑ алӑксен хыҫне,—
Ҫакӑ ҫут тӗнчене курмасса ӳлӗм,
Варланман ятӑма сӗртмессе ӳлӗм...“

* * *

Алюна, упӑшкин сӑмахне илтсен,
Чӗтресе кайрӗ, кӑвакарчӑнӑм,
Ӑвӑс ҫулҫи пек чӗтреве ӳкрӗ,
Эрленсе-хурланса макӑрса ячӗ,
Упӑшки умӗнче йӑванса кайрӗ.

* * *

„Эй, ҫутӑ хӗвелӗм, эй, ырӑ ҫыннӑм,
Е вӗлер мана, е итле мана!
Каланӑ сӑмахху—ҫивчӗ ҫӗҫӗ пек;
Ҫивчӗ ҫӗҫӗ пек чӗреме касать.
Хӑрамастӑп хаяр вилӗмрен эпӗ,
Хӑрамастӑп ҫынсен чӗлхинчен эпӗ,
Пӗр хӑратӑп эсӗ сивӗнесрен анчах“.

Тӗлӗнмелле яка та ҫыпӑҫуллӑ сӑмахсем,—вӗсем пек юхса пыраҫҫӗ вӗсем, ниҫта та такӑнмалли ҫук. Сӑмахсем ҫеҫ мар, кунта уйрӑм картинӑсем те питех те уҫҫӑн курӑнаҫҫӗ. „Ӑҫта, арӑм, арӑм, сулланса ҫӳрерӗн?“

(„Уж ты где, жена, жена, шаталася?“) тенине вуласан—хуҫа арӑмӗ мӗнле „ҫӳрени“ куҫ умне килсе тухать: унӑн ҫӳҫӗ саланса кайнӑ, тумтирӗ ҫурӑлса пӗтнӗ... Кунта Иванов уйрӑм сӑмахсене ҫеҫ мар, вӗсен ӑшчиккине, шухӑшне ҫеҫ мар, ҫав шухӑшсен пӗтӗм тумне, картинине куҫарнӑ,—ӑна вӑл копи ҫырса илнӗ пек мар, оригинал ҫырнӑ пек тунӑ: куҫарни пачах та сисӗнмест. Тепӗр картина:

Как запру я тебя за железный замок,
За дубовую дверь окованную.

Ҫак та, тӗрӗссипе каласан, вулама ҫӑмӑл—куҫарма йывӑр вырӑн, анчах ун пек вырӑнсем Ивановшӑн пӗрре те йывӑр пулман.

Акӑ мӗнле куҫарнӑ вӑл вырӑна „Нарспи“ авторӗ:

Питӗрӗп лартӑп ак тимӗр уҫӑпа,
Тимӗрпе тыттарнӑ алӑксен хыҫне...

Пӗтӗмпех „чӑвашла“, пӗтӗм поэма та—ҫавах, анчах та унта вырӑс писателӗ, пысӑк гениллӗ поэт М. Ю. Лермонтов панӑ пуянлӑх пӗтӗмпе курӑнса тӑрать.

Е тата ҫак сыпӑкранах тепӗр вырӑн, питех те тӗлӗнмелле ӑсталӑхпа куҫарнӑ вырӑна илер:

Вырӑсла:

Горько-горько она восплакалась.

Чӑвашла:

Эрленсе-хурланса макӑрса ячӗ...

Кунта та Лермонтов панӑ картина пирӗн умма туллин тухса тӑрать. Пӗтӗмпе те тӑватӑ сӑмах ҫеҫ, ҫитменнине тата—глаголсенчен тунӑ сӑмахсем кӑна, анчах Иванов вӗсемпе ӑста усӑ курнӑ: вӗсем тӑваттӑшӗ пӗрле Лермонтов ҫырнине ытла та илемлӗн кӑтартса параҫҫӗ.

4.

Ҫак „Юрра“ куҫарни К. В. Ивановӑн литературӑри ӗҫӗнче малтанхи опыт пулнӑ (ун чухне вӑл „Нарспи“ поэмӑна тата ытти произведенисене те ҫырман-ха),—ҫапах та, вӑл ҫак поэмӑна куҫарнипех те ӑста поэт

талантне кӑтартнӑ. Вӑл ҫакна валли кирлӗ майсене, сӑмахсене, сӑмахсен кирлӗ ҫыхӑнӑвӗсене суйласа илме пӗлнӗ.

Вӑл картинӑллӑ уйрӑм сӑмахсене акӑ мӗнле кусарать:

Солнце красное—ылттӑн хӗвел.
Тучки синие—шурӑ пӗлӗтсем.
Очи темные—тӗксӗм куҫсем.
Слово грозное—хыт сӑмах.
Красны девушки—сар хӗрсем.
Кони легкие—урхамах утсем.
Диво-дивное—халиччен пулманни.
Тихим шопотом—пӑшӑл-пӑшӑл хуллен...
Дитя малое, неразумное—ӑс-пуҫ пуҫтарман ача
тата ытти те.

Е тата тепӗр вырӑн, пӗтӗмпех тӗрлӗ эпитетсенчен тӑраканскер:

И в ответ ему братья молвили:
„Куда ветер дует в поднебесьи,
Туда мчатся и тучки послушные;
Когда сизый орёл зовет голосом
На кровавую долину побоища,
Зовёт пир пировать, мертвецов убирать,
К нему малые орлята слетаются.
Ты наш старший брат, нам второй отец:
Делай сам, как знаешь, как ведаешь,
А уж мы тебя родного не выдадим“.

К. Иванов ҫакна акӑ мӗнле куҫарнӑ:

Ӑна хирӗҫ ҫапла ик тӑван калать:
— Пӗлӗт айӗ тӑрӑх ҫил ӑҫта вӗрет,
Ҫумӑр пӗлӗчӗ те унталлах шӑвать;
Вӑрҫӑ хыҫҫӑн хирте, вилӗсем ҫинче,
Ҫавак ӑмӑрткайӑк сассипе чӗнсен,
Ёҫкӗ-ҫикӗ тума, вилесем ҫиме
Ун патне чӗпписем пухӑнса вӗҫет:
Эсӗ пирӗн асли, атте вырӑнне;
Мӗн тӑвас тесен те, хӑвӑн ирӗкӳ,
Эпир те тӑваншӑн тӑма пӗлӗпӗр!

Е тата аслӑ та чаплӑ Мускав ҫинчен ҫырнӑ вырӑна илер-ха:

Ылттӑн тӑрлӑ аслӑ Мускав ҫине,
Кремль шурӑ чуллӑ хӳмисем ҫине,
Аякри вӑрмансен, ҫӳл тусен енчен

Çурт-йĕрсен тăррипе выляса-кулса,
Хуп-хура пĕлĕте салатса ярса,
Хĕп-хĕрлех çурăмпуç хĕрелсе килет;
Хĕп-хĕрлех çурăмпуç çутăлса килет,
Кĕрпе пек юр çине хĕлхемсем ярать:
Сарă хĕр куçкĕски витĕр пăхнă пек,
Кăн-кăвак пĕлĕте вăл пăхса кулать,
Мĕншĕнех, çурăмпуç, хĕрелсе килтĕн?
Мĕншĕнех савăнса выляса ятăн?

Çак тĕслĕхсенчен эпир акă мĕн куратпăр: К. В. Иванов чĕлхин çăлкуçĕ—халăх чĕлхи, чăваш халăхĕн юрри-кĕввисем, тĕрлĕ такмакĕсем, юмах-халапĕсем.

Ку „Юрăра" халăх юррисем майлă вырăнсем сахал мар.

„Малые орлята слетаются" тенине К. В. Иванов: „Чĕпписем пухăнса вĕçет", тесе куçарнă.

Вăл хăйĕн „Кĕркунне" ятлă сăввинче те шăпах çавăн пек çырать:

Карти-карти кайăксем
Вĕçет тинĕс леш енне.

„Çумăр" сăвăра тата:

Вăш-вăш ăшă çилсем вĕрет-ĕçке,
Тырă пучахĕсене таять-ĕçке,—тенĕ.

Халăх творчествин формисемпе çакăн пек усă курнисем „Нарспи" поэмăра та пур. „Çилсем вĕрет" тенĕ сăмахсене тĕл пулсан, хăшпĕр „критик" тенĕ этемсем— „Нарспи авторĕ чăваш чĕлхине пĕлмест", тесе хума та хатĕр. (Хатĕр кăна мар,—иртнĕ вăхăтра пĕр „критик" хăйĕн статьинче шăпах çавăн пек каласа хучĕ!)

Анчах халăх творчествинче сăмахăн çавăн евĕрлĕ çаврăнăшĕсем час-часах тĕл пулаççĕ.

Сăмах май тесе, халăх юррисенчен пĕр-ик тĕслĕх илер:

Ырă утсем юртать—çулсем юлать;
Ырă çынсем вилет—ят юлать.

Халăх творчествинче тата çакнашкал тĕслĕхсене те тупма пулать:

Маттур хĕрсем каяççĕ çырлана,
Йĕкĕт-каччă пырать хыçĕнчен;
Ыталаса илсе чуптăвать,
Ĕмĕр уйăрлмасса чуптăвать.

Ивановăн та „ĕмĕр уйăрлмасса“ евĕрлĕ сăмах çавранăшĕсем тĕл пулаççĕ:

Çакă çут тĕнчене курмасса ӳлĕм,
Варланман ятăма çĕртмессе ӳлĕм.

Мускав çинчен çырнине куçарнă çĕрте халăх юррисăввисенчен çакăн пек элементсене илнине тупатпăр: „хĕп-хĕрлех“, „мĕншĕнех“ тата ытти те.

Ку произведение Лермонтов хăй те халăх творчествипе усă курса çырнă; куçарма та ăна урăхла майпа мар, халăх творчествипе усă курса куçармалла пулнă. К. Иванов вара ку ĕçе ытла та ăста, калама çук çепĕç тунă: çак ĕçре вăл тулă хушшинчи пукра пĕрчисене татса пăрахнă, кĕскен каласан, вăл хăйĕн ĕçĕ çине критикăлла пăхнă,—ăна вăл механически мар, ăнланса тунă: ку ĕçре вăл—Пушкин пек, Лермонтов пек, Некрасов пек ĕçленĕ.

5.

М. Ю. Лермонтов творчествинче „Парус“ (1832), „Сосна“ (1840), „Утес“ (1841), „Дубовый листок“ (1841), „Тучи“ (1840) пек сăвăсем чылаях пысăк вырăн йышăнса тăраççĕ. Çак произведенисенче Лермонтовăн пĕччєнлĕхĕ, унăн хуйхăллă кăмăлĕ палăрать. Калас пулать, çакăн евĕрлĕрех пĕччєнлĕх Ивановăн та хăшпĕр таран пулнă.

К. В. Иванов Чĕмпĕрти шкулта чухне вĕренекенсен забастовкине хутшăннă, анчах кайран, реакци тапхăрĕнче, вăл тăр-пĕччен тенĕ пек ĕçлет (вулать, çырать, куçарать).

Асап килсен, хĕн килсен,
Шухăшласа ларатăп:
Çамрăк вăхăт, ыр вăхăт,
Ăçта эсĕ çухалтăн?
Çамрăк кунсем, ыр кунсем
Иртсе кайрĕç тĕлĕк пек.
Асап, хĕн-хур халĕ пур,
Килчĕç хура пĕлĕт пек,—

тесе çырать поэт „Ватă вăрман шухăшĕ“ ятлă сăввинче. Тĕрĕссипе каласан, çакă вăл „вăрман“ шухăшĕ мар, Ивановăн хăйĕн шухăшĕ. Вăл, чăваш çамрăкĕсен ăнланакан представителĕ, „асап, хĕн-хур“ килнине, „хура

пĕлĕт пек“ килнине курнă. Çакăн пек хура пĕлĕте чăваш ĕççыннисен çамрăкĕсем те курсаториссе тăнă. Вĕсем тата акă мĕнле юрланă:

Хура вăрман тăрринче хура пĕлĕт,
Каять-ĕçке вăрман тăршшĕпе;
Манăн çамрăк пуçра йывăр хуйхă,
Пыраять-ĕçке ĕмĕр тăршшĕпе.

Çак шухăш-кăмăлсене К. В. Иванов туйса тăнă: вăл „хура пĕлĕт“ хупăрласа тăнă вăхăтра, патша саманинче, пурăнмашкăн мĕн тери йывăр пулнине сиссе сырнă; куçарнă чух та вăл çавăн пек шухăшлă сăвăсене ытларах куçарнă. Çакăн çинчен А. В. Кольцовăн çак сăввине куçарнă факт та каласа парать:

Сивĕ çил вĕрет,
Хаяр çил вĕрет;
Пĕлĕчĕ шăвать,
Хуп-хура пĕлĕт.

Курăнмасть унта
Çутă кун çутти,
Курăнмасть унта
Çут хĕвел çутти.

Сĕм тĕттĕм çĕрте
Тĕтресем витĕр
Хура каç анчах
Хуралса тăрать.

Çакăн пек вăхăт,
Çак усал вăхăт
Пĕр-пĕччен çынна
Чĕрине хĕсет.

„Асап килсен...“ сăввăн, чăваш çамрăкĕсен юррин тата А. В. Кольцов сăввин шухăш-туйăмĕсем пĕр пек: поэт хура пĕлĕт хупăрланине каласа парать, çав вăхăтрах пĕчченлĕх шухăш-кăмăлне палăртать, — астăвăр-ха, сетнерсем те пĕчченшерĕн пулнă вĕт („Сетнер утрĕ пĕр-пĕччен...“).

Лермонтовăн „Парус“ сăввин малтанхи куплетĕнче те пĕчченлĕх çинчен калань:

Пĕччен парăс шуррăн курăнать
Кăвак тинĕс тĕтри ăшĕнче...

„Чул ту“ сăвва илсен те çавнах куратпăр:

Чул ту пĕр-пĕччен
Хуллен йĕрет, хурланать.

Çакă вăл, калас пулать, вăя çухатни мар, пулассине ĕненме пăрахни мар, Лермонтов творчествинче пĕччен-лĕх кĕвви пур вăхăтрах, хастарлăх, хăюлăх, ĕненӳ кĕвви пур.

Вăл хăйĕн „Предсказание" ятлă сăввинче çапла калана:

Настанет год, России чёрный год,
Когда царей корона упадёт...

А. В. Кольцов хăшпĕр сăввисенче:

Тяжелей горы,
Темней полночи
Легла на сердце
Дума черная,—

тенĕ йышши шухăшсене каласа панă. Çав вăхăтрах вăл акă мĕнле çутă шухăшсем çинчен çырнă:

Где пройдёт коварство
Со злобою людскою,—
Там, в обломках, царство
Зарастет травою.

Племена другие
На них поселятся;
Города большие
Людьми разродятся,
. . . .
И жизнь молодая
Шумно запирует.

К. В. Ивановăн та пысăк шанчăк пур. Вăл михетер-сен пуянлăхĕ çине мар, халăх хăйĕн çиллине хăпар-тасси çине шанать, ăна ĕненсе тăрать.

Поэт тăван халăхне улпутсене хирĕç тухма, малалла кайма хăюллăн чĕнет:

Вăранăр, тапранăр, чăваш çыннисем!
Тапран эс вăрçма, выçă халăх!
Халăх хăй çиллине хăпарттăр!
Малалла, малалла, малалла!

Чăваш халăхĕ хушшинче К. В. Иванов хăйне пĕч-чен тесе шутламан, унăн пĕчченлĕхĕ унта пулман, пулма та пултарайман,—унăн пĕчченлĕхĕ уншăн ют средара, укçашăн, мулшăн çунакансем хушшинче сисĕн-нĕ: кунта вăл чăннипех те пĕччен пулнă.

Халăх уншăн пысăк çăлкуçĕ пулнă, халăх хушшинчен вăл хăйĕн творчествин вăйне илсе тăнă. Хăйĕн Этемне вăл халăх хушшинче, ĕççыннисем хушшинче шыранă, ăна вăл унта тупнă та,—урăхла пулма пултарайман та, мĕншĕн тесен К. Иванов халăхпа çыхăнса тăнă, халăхăн тава тивĕçлĕ ывăлĕ пулнă.

6.

М. Ю. Лермонтовăн „Парус" ятлă сăввине те К. Иванов питех те илемлĕ куçарнă. Ку сăвва, Ивановсăр пуçне, юлашки вăхăтра (1938 ç.) чăвашсен ытти поэчĕсем те кашни уйрăмăн куçарчĕç.

Çак виçĕ текста танлаштарса пăхни хăшпĕр таран интереслĕ пулмалла: пĕрремĕшĕнчен, вăл Ивановăн ăсталăхне тата та ытларах палăртса парать; иккĕмĕшĕнчен, вăл пирĕн çамрăк переводчиксемшĕн те кăштах усăллă пулĕ.

Пĕрремĕш куплет:

Белеет парус одинокий
В тумане моря голубом...
Что ищет он в стране далёкой?
Что кинул он в краю родном?

Виçĕ поэт çак куплета акă мĕнле куçарнă:

1.

Пĕччен парус шуррăн курăнать
Кăвак тинĕс тĕтри ăшĕнче...
Мĕн инçе, ют çĕрте вăл шырать?
Мĕн хăварнă вăл хăй килĕнче?[1]

2.

Пĕччен шăвать пĕр шурă парăс
Тĕтреллĕ тинĕс варринче...
Ют çĕршывра вăл мĕн шырать-ши?
Мĕн юлнă-ши—çĕршывĕнче?

3.

Курăнать пĕчченçĕ парăс шуррăн
Кăвак тинĕс инçетĕнче.
Мĕн ют çĕрте шырать вăл хурлăн?
Мĕн юлнă ун çĕршывĕнче?

---

[1] Пĕрремĕш тĕслĕхе пур çĕрте те К. В. Иванов куçарнинчен илнĕ.

Хăш автор куçарни вырăсла текстпа çывăх тăрать?— тесе ыйтсан, тӳрех: пĕрремĕш текст—К. В. Иванов куçарни, тесе калама тивет. Чăнах та, вăл акă ăçтан курăнать.

1. Пĕччен парăс—парус одинокий.
2. Пĕр шурă парăс—один белый парус.
3. Пĕччен çĕ парус—одинокий (?) парус.

---

1. Парăс шуррăн курăнать—белеет парус.
2. Пĕччен шăвать... парăс—одиноко плывёт парус.
3. Курăнать (пĕччен çĕ) парăс шуррăн—виднеется (одинокий) парус бело.

---

1. Кăвак тинĕс—море голубое.
2. Тĕтреллĕ тинĕс—море туманное.
3. Кăвак тинĕс—море голубое.

---

1. Тинĕс тĕтри ăшĕнче—в тумане моря
2. Тинĕс варринче—в середине моря.
3. Тинĕс инçетĕнче—в дали моря.

„Что кинул он в краю родном?" тенине К. Иванов „Мĕн хăварнă вăл хăй килĕнче?" тесе куçарнă. Калас пулать, çакă вăл тĕрĕсех мар, анчах та тĕп шухăша çухатмасть. Çавăн пекех ăна „çĕршывĕнче" тени те тĕрĕсех пулмĕ, мĕншĕн тесен вăл „в краю родном" тенине пĕлтерсех каймасть, çапах та ăна урăхла куçарма çук. Çакă вăл текста çывăх тăрать, анчах та Иванов куçарни те текстран уйрăлса каймасть.

Ытти куплетсене илсен те, пирĕн авторсен тĕрлĕ ăнланăвĕсем, тĕрлĕ мелĕсем курăнаççĕ.

Иккĕмĕш куплет:

Играют волны, ветер свищет,
И мачта гнется и скрипит...
Увы! он счастия не ищет
И не от счастия бежит!

Çак куплета виçĕ поэт акă мĕнле куçарнă:

1.

Чӳхенеççĕ хумсем, çил улать,
Шăтăр-шатăр юпа авăнать...
Анчах парăс телей шырамасть,
Телейрен те тарса вăл каймасть!

2.

Хумсем выляççĕ, çил шăхăрать тек,
Çӳл мачтă тертлĕн авăнать...
Анчах, телей-мĕн шырамасть вăл,
Ах, телейрен те-çке тармасть.

3.

Хумсем выляççĕ, çил шăхăратĕ,
Авăнатĕ мачтă, хуçлĕ тен;
Çук, телее вăл шырамасть-тĕр,
Тата тармасть-тĕр телейрен.

Тĕслĕхсем акă мĕн çинчен калаççĕ: К. В. Иванов хăйĕн ĕçĕ çине творчество енчен пăхать, вăл халăх калана еверлĕ туса куçарать. Иккĕмĕшпе виççĕмĕш поэтсем текстран нимĕн чухлĕ те „пăрăнасшăн" мар: „играют волны"—„хумсем выляççĕ"; „ветер свищет"—„çил шăхăрать" тата мĕн кирлĕ-ха? Кунта вĕт пурте пур! Сăмахсем тĕлĕшпе çаксем иккĕшĕ те тĕрĕс, ăшчикки енчен те çавах; анчах К. Ивановăн сăмахĕсем урăх пулсан та—картинăлăрах, ăшчикки енчен вара Лермонтовăнчен кăшт та аякра тăмасть. Унăн çак строфи иккĕмĕш строфипе тачă çыхăнса тăрать. „Çил улать" (ку „шăхăрать" тенинчен вăйлăрах), „шăтăр-шатăр юпа авăнать" (кунта сасси те илтĕннĕ пек туйăнать; вырăсла та çавăн пек пекех: „скрипит" тени сас тĕлĕшпе систерет); ытти поэтсен урăхла: „тертлĕн авăнать"; „хуçлĕ тен", парăсĕ те „хурлăн" (?) шырать,—çаксене вулана чухне нимĕнле сасă та туйăнмасть; çитменнине тата вĕсем текстпа килĕшсех те тăмаççĕ. Малалли йĕркесем (виççĕмĕшпе тăваттăмĕш) пирки çырмасан та юрамалла. Паллах, вĕсем те пĕр пек мар, анчах Лермонтов çырнă текстри элементсем вĕсенче пуринче те пур.

Виççĕмĕш куплета илер.

Вырăсла:

Под ним струя светлей лазури,
Над ним луч солнца золотой,—
А он, мятежный, просит бури,
Как будто в бурях есть покой!—

Чăвашла:

1.

Çутă юхăм унăн айĕнче,
Çӳлтен ылттăн хĕвел çутатать.
Канăçсăр! Çил-тăвăл шавĕнче
Канлĕх пур пек, тăвăл вăл ыйтать.

2.

Унăн айĕнче çап-çутă юхăм,
Хĕвел шевли ун çийĕнче.
Вăл, чăрсăрскер! Ыйтать-çке тăвăл
Кану пур пек ун шавĕнче.

3.

Ун айĕнче—çут шывăн шавĕ.
Çӳлтен хĕвел савăнтарать.
Пăлхавçă, вăл ыйтать çил-тăвăл,
Тупас пек канлĕх тăвăлра.

Кунта, уйрăм вырăнсене тĕрлĕ май ăнланса куçарнă пулин те, Ивановпа иккĕмĕш поэт пĕр майлăрах куçарнă. Виççĕмĕшĕ куçарни вара контекстран уйрăлса кайнă. Чăнах та, М. Лермонтов „çут шывăн шавĕ“ çинчен каламасть, сăмах кунта шыв юхăмĕ çинчен пырать. Тепĕр енчен тата „хĕвел савăнтарать“ тени те Лермонтовăн çук, кунта вăл савăнăç çинчен каламан: „Парус“ сăвăран ун пек шухăш-кăмăл тухса тăмасть. Виççĕмĕш куçаракан, Лермонтовăн текстне тĕрĕс ăнланман пирки, хирĕçĕве те кĕрсе ӳкет: пĕр енчен, „Мĕн ют çĕрте шырать вăл хурлăн?“, тет вăл, анчах çав вăхăтрах çав парус савăнса пырать иккен! („Çӳлтен хĕвел савăнтарать“, тесе куçарнă вăл).

„Мятежный“ сăмаха кунта кашни автор тĕрлĕ куçарнă (канăçсăр, чарусăрскер, пăлхавçă). Чăнах та, ăна контекстран уйрăм илсен, виçĕ майлă та куçарма пулать. Мĕншĕн тесен, вырăсла чĕлхере те унăн çавăн пек пĕлтерĕшсем пур. Сăмахран, Д. Н. Ушаков профессор редакцилесе кăларнă словаре илер-ха. Унта вăл сăмаха акă мĕнле ăнлантарса панă:

„Мятежный... 1. Причастный к мятежу, замышляющий, поднимающий мятеж. *Мятежные войска. Противен мне* (царю Борису) *род Пушкиных мятежный*. Пшкн. 2. Тревожный, мятущийся, неспокойный, бурный. *Мятежная душа. М. характер. А он, мятежный, просит бури, как будто в бурях есть покой!* Лрмнтв.“ („Толковый словарь русского языка“, том II, стр. 294).

Пирĕн шутпа, „Парус“ сăвăра „мятежный“ сăмаха „тревожный“, „неспокойный“ пĕлтерĕшпе каланă. Çавăнпа та ăна „канăçсăр“ тесе куçарни тĕрĕс пулать. Ан манăр: Лермонтовăн парăсĕ „покой“ (канлĕх, кану) шырать, анчах вăл тăвăл ыйтать.

Çак сăвва куçарнин тĕслĕхĕсем—питех те вĕрентекен тĕслĕхсем. Куçарас тесен, уйрăм илнĕ сăмахăн пĕлтерĕшне тупни сахал, вăл сăмах ытти сăмахсем хушшинче, сăмахсене организацилесе пуплев тунă йĕркере, пĕтĕм произведенире мĕне пĕлтернине ăнланса куçарас пулать. К. Ивановăн ку тĕлĕшпе тĕлĕнмелле пысăк туйăм пулнă. Музыкăра эпир хăшпĕр сасăсене туйса илейместпĕр те, анчах музыкант,—талантлă, пысăк туйăмлă музыкант,—кашни сассах уйăрса илме пултарать. Иванов çинчен те çавнах каламалла: вăл чĕлхери сăмахсен кашни уйрăмлăхне, кашни пуплеври унăн хăйне евĕрлĕ пĕлтерĕшне туйса илме пултарнă. Çавăнпа та вăл поэзи маçтăрĕ, стиль маçтăрĕ пулнă, куçарас ĕçре те вăл пысăк маçтăр пулнă. Çав вăхăтрах вăл произведенин тĕп шухăшне тĕрĕс ăнланса илме пĕлнĕ. Вăл мĕнле произведенисене куçармаллине те лайăх пĕлнĕ. Малтанах каларăмăр, К. Иванов „куçарас" тенипе кăна мар куçарнă, вăл Лермонтовăн, Кольцовăн, Некрасовăн сăввисене куçарнă чухне, çак ĕç çине хăйĕн социальнăй шухăш-кăмăлĕ енчен пăхса ĕçленĕ.

7.

К. В. Иванов вырăс халăхĕн прогрессивлă илемлĕ литературин çулĕ çинче тăнă. Çакă вара питех пысăк вăй парса тăракан çул пулнă. Ахальтен мар ĕнтĕ вăл Пушкин, Лермонтов, Кольцов, Огарĕв, Чернышевский, Некрасов, Толстой произведенийĕсене вуланă, вĕсем тăрăх вĕреннĕ, вĕсемпе хăйĕн тăван халăхне паллаштарнă.

Лермонтовпа Кольцовăн сăввисене куçарнисĕр пуçне, К. Иванов Н. А. Некрасовăн „Кому на Руси жить хорошо" ятлă произведенине (чи революциллĕ-демократиллĕ поэмине) куçарма тытăннă.

Ухсай Яккăвĕ каланă тăрăх, К. В. Иванов „Некрасов урлă чăн-чăн халăх литератури шухăшне хытăрах туйса илнĕ" („Чăваш Коммуни", 9-мĕш №, 1940 ç.).

Некрасовăн çав поэминчен К. В. Иванов „Выçă юрă" („Голодная") тенĕ вырăна илсе куçарнă. Çак татăкра выçă хресчен çинчен тĕлĕнмелле картинăсемпе каланă:

Хресчен тăрать,—
Тайкаланать.
Хресчен пырать,
Сывлаймасть те.

К. Иванов Некрасовăн „Выçă юррине“ пур сăввисенчен те малтан куçарнă, урăхла каласан, çакă Ивановăн чи малтанхи опычĕ пулса тăрать, темелле. Çапах та кунта акă мĕн характерлă: пĕрремĕшĕнчен, Ивановăн литературăри малтанхи опычех революциллĕ-демократиллĕ поэтăн произведенине куçарма тытăннинчен пуçланать; иккĕмĕшĕнчен, унăн çак малтанхи ĕçĕнчех пысăк ăсталăх сисĕнет,—унăн чĕлхи якалса çитнĕ, вăл нумайранпа ĕçленĕ поэт пекех, кирлĕ сăмахсене, кирлĕ сăмах çаврăнăшĕсене тупма пĕлет...

Çакă вăл Некрасовăн тепĕр сăввине мĕнле куçарнинчен те лайăх курăнать:

Мужик, что бык: втемяшится
В башку какая блажь,
Колом её оттудова
Не выбьешь: упираются,
Всяк на своём стоит![1].

К. В. Иванов ку вырăна акă мĕнле куçарнă:

Хресчен çынни хĕрсессĕн,
Ĕне пекех ĕнерсĕр:
Пуçне кирлĕ-кирлĕ мар
Пĕрер шухăш кĕрсессĕн,
Савăл лартса çапса та
Тукмакпа та тухас çук.

1935 çулхине „Кому на Руси жить хорошо“ поэмăн прологне чăвашсен тепĕр писателĕ, Хумма Çеменĕ (С. Ф. Фомин) куçарма тытăнать. Н. А. Некрасов поэмин Иванов 1907 çулта куçарнă вырăнне Хумма Çеменĕ чăвашла çакăн пек куçарнă:

Мужик вăл вăкăр пек: пуça
Кĕрсессĕн пĕр-пĕр япала,
Çапса кăлараймăн савăлпа:
Чăркăшаççĕ вирлĕнех,
Кашни калать çав хăйĕннех.

1938 çулта çак вырăнах тата Арк. Эсхель куçарнă:

Мужик вăл çирĕп, вăкăр пек,
Унăн пуçне мĕн кĕчĕ-и,
Ана унтан чукмарпала
Çапса та кăлараймăн çав:
Кашни хăйшĕн тăрать.

---

[1] *Н. А. Некрасов.* Полное собр. стихотворений. Изд. IX, Ленинград, 1935 г., 258 стр.

Çак тĕслĕхсем те каллех К. Иванов куçарас ĕçре халăх сăмахлăхĕпе мĕнле ăста усă курни çинчен, кирлĕ сăмахсене мĕнле тупма пĕлни çинчен каласа параççĕ. „Мужик, что бык...“ тенине Хумма Çеменĕ „Мужик вăл вăкăр пек“, Арк. Эсхель „Мужик вăл çирĕп, вăкăр пек...“ тесе куçарать. Паллах, Иванов та „бык“ сăмах чăвашла „вăкăр“ пулнине пĕлмен мар,—çапах та вăл çак вырăна „хресчен çынни хĕрсессĕн, ĕне пекех ĕнерсĕр“ тесе куçарнă. Калас пулать, вăл çак вырăн мĕне пĕлтернине, унăн тупсăмне ăнланса илсе куçарнă, ăна куçарма вăл чăваш халăх сăмахлăхĕпе усă курнă. Вырăс халăхĕ итлемен çынна вăкăрпа танлаштарать, чăвашсем хушшинче ун пек çынсене час-часах ĕнепе танлаштараççĕ. Тепĕр енчен тата, Некрасов кунта вăкăр пек вăйлă, çирĕп пулни çинчен каламасть, вăл „ĕне пек ĕнерсĕр“ пулни çинчен, итлеменни, пăхăнманни çинчен калать[1].

„Выçă юрă“ тенĕ сыпăкра та К. Иванов халăх чĕлхинчен илнĕ сăмах çаврăнăшĕсемпе тĕрĕс усă курать.

„Тоска-беда“ тенĕ „Голодная“ ятлă сыпăкра. К. Иванов çак вырăна куçарма питех те вырăнлă сăмахсем шыраса тупать; ăна вăл „хуйхă-суйхă“ тесе куçарнă. Е тата: „как идол...“ тенине „тунката пек...“ тесе куçарнă.

Çак сăмах çаврăнăшĕсене пурне те фольклортан илнĕ, вĕсем кунта пурте вырăнлă, пурте Некрасов шухăшĕпе килĕшсе тăраççĕ.

Хăшпĕр „чараксăр критиксем“ К. Иванов çинчен вăл пуянлăха мухтакан юрăçă тесе те çырма пăхрĕç. Анчах Ивановăн творчествăллă наследстви çак шухăша ним юлмиех сирсе пăрахать. Иванов реалист пулнă, реализм çулĕ çинче тăнă, вырăссен реалист-писателĕсенчен вĕренсе пынă. Вăл пурнăçа пĕр енчен кăна мар, нумай енчен çутатса панă; вăл пуянлăх çинчен те, „асап, хĕн-хур“, „хуйхă-суйхă“ çинчен те çырнă, анчах унăн кăмăлĕ яланах халăх енче пулнă.

Çак шухăш тĕрĕс пулни çинчен унăн оригинальнăй произведенийĕсем те, вырăсларан куçарнă произведенийĕсем те уççăнах каласа параççĕ.

---

[1] *Ĕнерсĕр*—неслух, шалун (*Проф. Н.И. Ашмарин.* Словарь чувашского языка, т. IV, стр. 120).

8.

Константин Иванов 1905—1907 çулсенче Огарёвăн сăввисене вуласа хăйĕн чунне çĕклентернĕ. Вăл, вырăс литературин прогрессивлă идеисене хапăл туса йышăннăскер, Н. П. Огарёвăн „Засуха" ятлă сăввин[1] малтанхи пайне чăвашла куçарнă.

Вырăсла ку сăвă çакăн пек:

Нет ни тучки, солнце пышет,
Ярко блещет синева,
Воздух душный знойно дышит,
Блекнет бедная трава;
Нива рано пожелтела,
Сохнет колос, цвет убит;
Наша речка обмелела,
Наша мельница молчит.
Роща листья опустила,
Птице дышится с трудом,
Стадо тощее уныло
Дремлет в сне полуживом.
Людям жутко в эту пору,
Будет голод, жизнь тяжка;
По блестящему простору
Всюду мертвая тоска.

„Нарспи" авторĕ Огарёв сăввин пуçламăшне çакăн пек куçарнă:

УСАЛ ШĂРĂХ

Пĕр пĕлĕт çук, хĕвел çунать,
Кăвак пĕлĕт йăлтăрать,
Пăчă сывлăш вĕри тăрать,
Мĕскĕн чечек сарăхать.

Ыраш ани типсе кайнă,
Пучахĕ ун саралнă.
Пирĕн çырман шывĕ чакнă,
Пирĕн арман шăпланнă.

Эпир ку сăвва пĕтĕмпех çырса илтĕмĕр, мĕншĕн тесен пирĕн хăшпĕр юлташсем „Усал шăрăх" сăвва, вăл Ивановăн оригинальнăй произведенийĕ тесе, тепĕр хут вырăсларан куçарса кăларчĕç (пĕрре çеç мар—виçĕ хутчен куçарчĕç!).

---

[1] Ку сăвă Н. П. Огарёвăн 1858 çулта çырнă „Сушь и дождь" ятлă произведенин пĕрремĕш пайĕ пулса тăрать.

К. Иванова илес пулсан, вăл ăна ахальтен кăна куçарнă темелле мар,—„Нарспи“ авторĕн, поэт-гражданинĕн, вырăс литературин вăйĕпе хавхаланнăскерĕн, çакна тунă чухне пĕр тĕллев пулнă. Унăн шухăшне патша Российинчи ирсĕр пурнăç, ун чухне час-часах пулнă выçлăхсем канлĕх паман (1906 çулта та выçлăх пулнă!). Çакăн пирки ĕнтĕ пысăк сисĕмлĕ поэт Иванов çав çулсенче Огарĕвăн „Засуха“ ятлă сăввине, Некрасовăн „Голодная“ тенĕ сăввине чăвашла куçарать. Кусемсĕр пуçне тата, 1907 çулта вăл хăй те „Выçă аптăранисем“ ятлă сăвă çырать.

К. Иванова Н. П. Огарĕвăн, поэт-революционерăн—А. И. Герцен тусĕн шухăшĕсем килĕшни тата çакăнтан курăнать: П. Н. Огарĕв хăй вăхăтĕнче 1861 çулти февралĕн 19-мĕшĕнчи реформăн ултавĕ çинчен сахал мар хĕрӳллĕ сăмахсем çырнă; тепĕр çур ĕмĕр иртсен, К. В. Иванов тарăхса çав реформа çинчен çапла çырнă:

Хура халăха ирĕке янă
Нарсăн вунтăххăрмĕш кунĕнче.
Анчах çĕр халăха пулаймарĕ,
Ак сире улпутсен ырлăхĕ.

Вăранăр, тапранăр, чăваш çыннисем!
Тапран эс вăрçма, выçă халăх!
Халăх хăй çиллине хăпарттăр!
Малалла, малалла, малалла!

Огарĕвăн революциллĕ лирики хальхи вăхăтра та янравлăн илтĕнет. Унăн паха сăввисене чăваш поэчĕсем халĕ те куçараççĕ. Сăмахран, Аслă Отечественнăй вăрçă вăхăтĕнче Огарĕвăн „Ирĕклĕх“ ятлă сăвви чăвашла пичетленсе тухрĕ. Çакă вăл вырăс литературин революциллĕ традицийĕсене пирĕн писательсем, поэтсем пысăк хака хунине пĕлтерет.

9.

К. Иванов творчествинче ача-пăча валли çырнă сăвă-юрăсем те паха вырăн йышăнса тăраççĕ. Вăл ачасем валли оригинальнăй сăвăсем çырнă вăхăтрах, вырăсларан та куçарнă. Вĕсем—„Çулталăк хушши“, „Чĕкеç“, „Сăпка юрри“ тата ыттисем те.

„Сăпка юррин“ авторĕ—вырăссен XIX-мĕш ĕмĕрти паллă поэчĕ А. Н. Майков (1821—1897).

Ку сăвă вырăсла çакăн пек:

Спи, дитя моё, усни!
Сладкий сон к себе мани.
В няньки я тебе взяла
Ветер, солнце и орла.

Улетел орёл домой;
Солнце скрылось за горой;
Ветер, после трех ночей,
Мчится к матери своей.

Ветра спрашивает мать:
„Где изволил пропадать?
Али звезды воевал?
Али волны все гонял?"—

„Не гонял я волн морских,
Звёзд не трогал золотых;
Я дитя оберегал,
Колыбелечку качал!"

А. Майков сăвви Ивановшăн кăмăллă произведени пулнă, çавăнпа ăна вăл юратнă, тăван чĕлхене куçарса, чăваш ачисем патне çитерме тăрăшнă.

Поэт ку чухне те пысăк ăсталăх кăтартнă. Вăл ăна акă мĕнле куçарнă:

Çывăр, ачам, çывăрах!
Ыйху тутлă пултăрах!
Сана пăхма илтĕм эп
Ăмăрткайăк, çил, хĕвел.

Ăмăрт вĕçрĕ килелле,
Хĕвел анчĕ ту айне,
Виçĕ каçран çилĕ те
Вĕçрĕ амăшĕ патне.

Çилтен ыйтать амăшĕ:
„Ăçта эсĕ пултăн-ши?
Çăлтăрсемпе вăрçрăн-и,
Е хумсене çапрăн-и?"—

„Тинĕс хумне çапмарăм,
Çăлтăрсене тивмерĕм,
Эпĕ ача сыхларăм,—
Ун сăпкине сиктертĕм!"

„Колыбельная песня" сăвва Иванов вырăсла ытти сăвăсенчен кайрантарах куçарнă. Тĕрĕсрех каласан, ăна вăл чăвашла букварь хатĕрленĕ чухне ятарласах куçарнă пулмалла.

„Сăпка юррине" те Иванов питĕ çепĕç те ăста ку-

çарнă. Иванов сăмахсене шутласа мар, сăмахсен, йĕркесен, строфасен тупсăмне, тĕп шухăшне ăса илсе куçарать, çав вăхăтрах вĕсен илемлĕхне те, художествăллă пахалăхне те упраса хăварать. Юлашки строфара çеç пĕр лайăх сăмаха сиктерсе хăварнă. А. Майков: „звезд не трогал золотых", тет пулсан, К. Иванов: „çăлтăрсене тивмерĕм" тет çеç, „золотых" сăмаха сиктерсе хăварнипе çак йĕркен илемлĕхĕ кăштах чакнă, çапах та шухăшĕ пăсăлман.

Çакăн пек тунă вырăнсем, пĕчĕк кăлтăксем Иванов куçарнă произведенисенче татах та тĕл пулаççĕ. Анчах произведенин тĕп шухăшне пăсса куçарни Ивановăн çук.

10.

Иванов вырăсларан куçарнă произведенисене тĕпчесен, вăл мăйăр тĕшне уйăрса илме пĕлни, тăван халăх валли чи тасине, чи усăллине тирпейлĕн уйăрса илме пĕлни курăнать. Вăл тутă та сарă мăйăра сассинчен пĕлнĕ, выçă та пушă, хуртлă мăйăрсене çăвара хыпса çăвар тутине яман.

К. Иванов—пысăк талант, халăхпа çывăх тăракан ăслă писатель, халăх юрăçи пулнă. Вăл халăхшăн мĕн усăллă, мĕн усăсăр пулнине пĕлсе, ăнланса çырнă. Çавăнпа та, вăл çырнă е куçарнă произведенисем чăваш халăхĕшĕн хаклăран та хаклă произведенисем пулса тăраççĕ.

Н. Г. Чернышевский 1857 çулта Шиллер произведенийĕсене вырăс поэчĕсем куçарса кăларнă кĕнеке çинчен çырнă рецензире пĕр чĕлхерен тепĕр чĕлхене куçарни литература историйĕнче мĕнле пысăк вырăн йышăнса тăни пирки çапла каланă:

„Пĕр чĕлхерен тепĕр чĕлхене куçарнă литература,— тенĕ вăл,—Европăри çĕнĕ халăхсемшĕн кашнишĕнех халăхăн ăс-тăнĕ тата çутĕçпе эстетика тути-маси аталаннă çĕрте питех те пысăк вырăн йышăнса тăнă".

Чăваш халăхне аслă вырăс халăхĕн хăшпĕр классикăлла произведенийĕсемпе чи малтан К. Иванов паллаштарнă. Вырăс поэчĕсен произведенийĕсене чăвашла куçарнипе вăл халăха çутта кăларас ĕçе çеç мар, унăн эстетикăллă туйăмĕсене аталантарас ĕçе те тунă, вĕсен демократиллĕ шухăшĕсене пирĕн литературăна илсе

кĕртнĕ, чăваш халăхĕ хушшине сарнă. Иванова Лермонтовăн, Кольцовăн, Некрасовăн, Огарĕвăн демократилĕхĕ, халăхлăхĕ, гражданла лирики килĕшнĕ. Шăпах ĕнтĕ çавăнпа пирĕн классик вырăссен çав поэчĕсен произведенийĕсене чун-чĕререн юратса куçарнă.

Социализм саманинче çеç К. Ивановăн произведенийĕсем хăйсене тивĕçлĕ хака тупрĕç. Совет литератури ĕнерхи кунсене, пĕтĕм литературăн иртнĕ кун-çулне манмасть; вăл классикла наследствăна илсе, классикла литература хунă малтанхи кирпĕчсене çирĕплетсе социализмшăн усăллă туса пырать.

В. И. Ленин вĕрентнĕ тăрăх, буржуаллă обществăри кашни наци культуринче буржуаллă культура пур, çав вăхăтрах демократиллĕ, социализмлă культура элеменчĕсем пур. „Эпир кашни *нацилле* культурăран унăн демократиллĕ тата социализмлă элеменчĕсене *кăна* илетпĕр“[1].

К. В. Иванов творчествине илес пулсан, вăл пирĕн чăваш литературин историйĕнче пĕр-пĕтĕм тапхăр пулса тăрать. Унăн творчестви халăх шухăш-кăмăлĕпе тулнă. Константин Иванов, чăннипех те, пирĕн литературăра малти вырăнсенчен пĕрне ырă та çутă ятпа йышăнса тăрать.

1940—1950.

---

[1] *В. И. Ленин.* Сочиненисем, 4 изд., 20 том, 8 стр.

ТУПМАЛЛИ

Умсӑмах вырӑнне 5
К. В. Ивановӑн пурнӑҫӗпе творчестви 7
Константин Иванов юмахӗсем 22
Кивелме пӗлмен произведени 29
Константин Иванов сӑввисем 59
К. В. Иванов — куҫару ӑсти 71

Редактор *Н. Ф. Ильбеков.* Тех. редактор *И. Г. Григорьев.*
Корректоры *Г. Иванов* и *М. Алексеев.*

НТ 00998. Подписано к печати 11-III-52 г. Объем 4,92 печ. листа,
Учетно-издательских листов 6,24. Заказ № 16.
Тираж 5.000 экз. Формат бумаги 84×108/32.

Типография № 1 Управления полиграфпромышленности
при Совете Министров ЧАССР.

г. Чебоксары, ул. Володарского, 5.

Цена 90 коп.
По прейскуранту 1952 г.

В. ДОЛГОВ

ЧУВАШСКИЙ НАРОДНЫЙ
ПОЭТ

(Статьи о К. В. Иванове)

на чувашском языке

ЧУВАШГОСИЗДАТ
Чебоксары — 1952